

Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen 28 (2009) 1

ET • VT

Wetenschappers en politiek

Louis Swinkels over 'Luxe en Decadentie' • Het
Het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie
• Behoedt u voor den Romantischen stijl!

ET•VT

Hoofdredacteur:
Liang de Beer

Redactie:
Niek Alofs
Liang de Beer
Chris Dols
Germa Greving
Wim de Jong
Angélique Janssens
Tijn van Lange
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Inge Mennen
Marit Monteiro
Lize Noorda
Joost van den Oever
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Sebastiaan Scheepers
Daniëlle Slootjes
Marieke Smulders
Nino Vallen

Eindredactie:
Jan Maas

Lay out:
Joost van den Oever

Druk:
Publisher Partners

Jaargang 28 (2009), afl. 1
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/geschiedenis/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), J. Maas (secretaris), dr. D. Slootjes (penningmeester), N. Alofs (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, Mw prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, Mw prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2008) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2009: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op giro-rekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Ashley Terlouw*
Wetenschappers en politiek 5
Tussen betrokkenheid en distantie
- *Niek Alofs en Liang de Beer*
Interview met Louis Swinkels 22
Naar aanleiding van de tentoonstelling 'Luxe en Decadentie'
- *Wim de Jong*
Het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 27
Tussen individu en staatsburger (1948-1965)
- *Germa Greving*
Behoedt u voor den Romantischen stijl! 44
Een analyse van de schilderkunst van Wijnand Nuyen en Eugène Isabey
- **Boeken Top 5** 59
- **Naar aanleiding van...** 62
- **Uit de ivoren toren** 65
- **Columni** 68
- **Recensies** 70
- **De geschiedenis meester** 81

Redactioneel

De wetenschap als ivoren toren. Wie is niet bekend met dit fenomeen? De redactie van ET•VT probeert het eenzijdige beeld van wetenschappers die niet verder kijken dan hun eigen kring bewust te verbreken. Natuurlijk vindt u in dit nummer de rubriek de Ivoren Toren, maar daarnaast zijn er artikelen van en over mensen buiten de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Ashley Terlouw, werkzaam als hoogleraar bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, schreef naar aanleiding van haar gastcollege bij de master Politiek&Parlement een artikel over de relatie tussen wetenschap en politiek. Ze beschrijft in dit artikel de interactie tussen wetenschap en de wereld daarbuiten. Verder brachten twee redactieleden een bezoekje aan Museum Het Valkhof waar ze spraken met Louis Swinkels over de succesvolle tentoonstelling 'Luxe en Decadentie'. Hij gunde hen een kijkje in een wereld waar op een geheel andere manier met geschiedenis wordt omgegaan. Ook het artikel van Wim de Jong, promovendus bij politieke geschiedenis, maakt deel uit van dit nummer en gaat in op de democratie in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

Tenslotte nog een jaarlijks terugkerende traditie: De ET•VT prijs voor het beste werkstuk van het vak Geschiedenis, Cultuur en Literatuur der Nederlanden. Studente Germa Greving won met haar werkstuk over de Nederlandse Romantiek. Onderdeel van de prijs is een publicatie in ons prachtige blad.

Verder in dit nummer natuurlijk Columni, recensies, de Boeken Top 5 en de tweede aflevering van Naar aanleiding van....

De redactie wenst u veel zomers en ontspannen leesplezier toe.

• De redactie

Ashley Terlouw

Wetenschappers en politiek

Tussen betrokkenheid en distantie

Inleiding

Wetenschappers maken deel uit van de samenleving. Hun werk kan gewenste, ongewenste, voorziene, onvoorziene, directe of indirecte effecten hebben, worden misbruikt of gebruikt, miskend of overschat. Sommige wetenschappers zijn hierdoor gefrustreerd over de wijze waarop met hun resultaten wordt omgegaan. Aan de ene kant houden wetenschappers zich verre van elk contact met de maatschappij en politiek, maar er zijn ook wetenschappers die niets liever doen dan optreden in Nova of Buitenhof, maar dan vooral met hun analytische benadering en niet met resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Voor weer andere wetenschappers, zoals rechtssociologen, zijn maatschappij en politiek de bron van onderzoek. Hoe dan ook, vrijwel geen wetenschapper kan het zich tegenwoordig nog veroorloven om zich helemaal in zijn ivoren toren terug te trekken. Ook wetenschappers die pretenderen volledige distantie te bewaren, hebben tegen wil en dank invloed op de politiek, althans als hun bevindingen niet geheel van maatschappelijk belang zijn ontbloeit.

Afbeelding 1: Een hoorzitting over de invloed van de farmaceutische industrie op geneesmiddelenonderzoek. Bron: http://www.sp.nl/nieuwsberichten/2695/050425-fonds_bepleit_voor_onafhankelijk_geneesmiddelenonderzoek.html.

Deze bijdrage beziet de relatie tussen wetenschappers en politiek vanuit verschillende perspectieven. De vragen die hierbij centraal staan zijn: hoe bepalen wetenschappers hun plaats ten aanzien van politiek en samenleving? Behoren zij juist betrokken te zijn, of dienen zij distantie te bewaren? Daarbij komen een paar heikele kwesties aan de orde, zoals: hebben wetenschappers invloed op de politiek, moeten zij invloed hebben en welke ethische problemen doen zich voor

bij een nauwe relatie tussen politici en wetenschappers? Van een wetenschapper verwacht men een wetenschappelijk op onderzoek gebaseerd verhaal. Deze bijdrage is echter niet gebaseerd op eigen onderzoek, maar op eigen ervaring en observatie en op wat door anderen over het onderwerp is geschreven. De begrippen wetenschapper en politicus zullen niet nader gedefinieerd worden; ze worden ruim opgevat. Dat wil zeggen dat met politici zowel parlementariërs als bewindslieden worden bedoeld en dat met wetenschappers ook adviseurs werkzaam bij adviesinstanties worden bedoeld.

Verschil politici en wetenschappers

De verschillen tussen politici en wetenschappers zijn niet gering. Een belangrijk verschil bestaat uit de wijze waarop politici en wetenschappers omgaan met twijfel en onzekerheid. De wetenschap zoekt naar de waarheid en heeft dus de twijfel als grootste vriend. Voor wetenschappers is iets altijd slechts voorlopig waar of onwaar. Dit noemt men *fallibilisme*: het idee dat onze kennis onvolmaakt is, voorlopig, en bij nieuw bewijs moet worden herzien. Fallibilisme is essentieel voor wetenschap, maar politici met die houding zouden waarschijnlijk in passiviteit en besluiteloosheid vervallen. De politiek zoekt naar het op dat moment haalbare, sluit compromissen en haat twijfel die een onzekere indruk maakt op het publiek en de pers.

Daarnaast gaan wetenschappers en politici verschillend om met meningsverschillen. Wetenschappers zijn het vaak eens, maar zij cultiveren hun verschillen, hoewel die vaak slechts betrekking hebben op details. Ze zoeken de punten waarop ze van mening verschillen en vergroten die uit. In de controverse vinden wetenschappers immers de meeste uitdaging. Wetenschappers bestrijden elkaar in beleefde termen met, als het goed is, als enig doel zich te scherpen en de wetenschap een stap verder te brengen. Intussen blijven zij in hun ivoren torens tamelijk immuun voor kritiek van het grote publiek. Politici daarentegen bestrijden elkaar te vuur en te zwaard, in de schijnwerpers en vaak in grove bewoordingen. Ze hebben de tegenstrijdige taak om enerzijds hun achterban te laten zien waarin zij met betrekking tot de grote lijn van de andere partij verschillen, en anderzijds besluitvaardig te zijn waardoor compromissen met hun tegenstanders onvermijdelijk zijn.

Vervolgens is er de factor tijd. Politici leven volgens de waan van de dag. Vandaag staat er een bericht in de krant, morgen worden er Kamervragen gesteld en bij voorkeur 's avonds opgetreden in Netwerk. Immers, over anderhalf jaar zijn er alweer verkiezingen en het is onbetwist van belang dat politici ook daarmee rekening houden. Zonder voldoende stemmen kan het partijprogramma immers zeker niet worden uitgevoerd. Deze tijdsdruk wordt ook wel het

¹ H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld, de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994).

democratisch ongeduld genoemd.¹ Politici met regeringsverantwoordelijkheid moeten bovendien beslissen, hier en nu, ook als de feiten nog niet bekend zijn. Keldert het aandeel Fortis, dan kan er geen wetenschappelijke studie worden gemaakt van eventuele consequenties van eventuele ingrepen. In dat geval moet desnoods in het weekend een beslissing vallen, want maandagmorgen opent de beurs. Maar wetenschappers hoeven eigenlijk nooit te beslissen, want wetenschap is nooit klaar. Natuurlijk is er wel eens tijdsdruk als een publicatie moet verschijnen of een onderzoeksrapport moet worden ingeleverd, maar als nog niet alles bekend is dan kan de wetenschapper uitspraken doen als: 'naar ons voorlopig inzicht...', 'bij de huidige stand van de wetenschap...' of '...leent zich voor nader onderzoek'.

Een vierde, maar niet onbelangrijk punt is dat wetenschappers, met enige inspanning, de politiek wel kunnen volgen. De politiek is immers generalistisch en daardoor vaak ook oppervlakkig. Bovendien doen politici hun best begrepen te worden door hun taal en presentatie aan te passen op het grote publiek. Politiek kan de wetenschap niet altijd, of waarschijnlijk zelfs meestal niet, volgen. Wetenschap is specialistisch, wetenschappers houden zich bezig met het detail en vaak hebben zij er genoeg aan als zij door vakgenoten kunnen worden begrepen. Ik vermoed dat sommige wetenschappers zelfs koketteren met complex of zelfs elitair taalgebruik.

Tot slot is wetenschap, als het goed is, rationeel. Gevoelens spelen in principe geen rol tenzij er sprake is van onderzoek naar gevoelens. De wetenschapper schuwt bijvoeglijke naamwoorden. Politici zijn vaak emotioneel gevoelsmensen *pur sang* die de kunst verstaan groots en meeslepend - vaak juist met veel hoogdravende bijvoeglijke naamwoorden - in te spelen op de gevoelens van de burger, balancerend op de grens tussen motiveren en populisme. Hier komt de meest wezenlijke botsing tussen wetenschap en politiek naar voren. De wetenschapper minacht irrationele stellingen die niet op kennis berusten. De politicus kan niets met wetenschappers die geen boodschap hebben aan irrationele behoeften en angsten die onder de bevolking leven. Toch zijn de wensen van het electoraat vaak tegenstrijdig en irrationeel. Dit leidt ertoe dat de overheid van in Nederland afgestudeerde asielzoekers, die hier een baan hebben gevonden, verlangt dat zij eerst naar hun land van herkomst terugkeren om daar een verzoek om toelating te doen. Tegelijkertijd is de overheid naarstig op zoek naar dergelijke hooggekwalificeerde kennismigranten uit het buitenland.

Deze verschillen tussen wetenschappers en politici vloeien vanzelfsprekend voort uit de verschillende rollen die zij vervullen in de samenleving. Onderzoeken en beslissen zijn heel verschillende taken, maar zij staan niet geheel los van elkaar. Politici doen er wijs aan zich te laten informeren door wetenschappers en zich te baseren op wetenschappelijke bevindingen. Wetenschappers behoren zich bewust te zijn van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Die kan met zich meebrengen dat zij politici informeren over hun bevindingen en onderzoek uitvoeren als politici wetenschappelijke bevindingen nodig hebben om een zorgvuldige beslissing te kunnen nemen.

Relatie tussen politiek en wetenschap: a bad honeymoon of living apart together?

Robert K. Merton, schreef in 1945: 'The honeymoon of intellectuals and policy-makers is often nasty, brutish and short.'² Dit klinkt als een politieke uitspraak waarbij een wetenschapper zich tenminste vier vragen zou stellen. De eerste vraag betreft de relatie tussen wetenschap en politiek; is deze daadwerkelijk zo slecht? Wanneer deze vraag bevestigend wordt beantwoord volgt automatisch de tweede vraag: wat is de oorsprong, de reden, van deze slechte relatie? De derde vraag betreft de gevolgen van die slechte relatie; zijn die gevolgen ook problematisch? Tot slot zal de wetenschapper zich afvragen of er verbetering mogelijk is in deze relatie.

Er zijn genoeg voorbeelden van wederzijds onbegrip en het negeren of verkeerd gebruik van wetenschap voorhanden, om de eerste vraag, of de relatie tussen wetenschap en politiek inderdaad slecht is, bevestigend te beantwoorden. Zowel wetenschappers als politici hebben daaraan schuld. Zo stelde de socioloog Koopmans naar aanleiding van het rapport van de commissie Blok dat de integratie van de migranten mislukt was. 'Een ongehoorde generalisering' volgens zijn collega Duyvendak.³ Een volstrekte negatie van wetenschappelijk bewijs is de bewering van voormalig minister Verdonk dat er geen sprake is van discriminatie op de arbeidsmarkt, ondanks overweldigend onderzoek waaruit blijkt dat zelfs een buitenlands klinkende achternaam de kansen op een baan al vermindert.⁴ Maar er zijn ook voorbeelden van goede samenwerking en communicatie. De uitspraak van Merton kan dus niet zomaar als waarheid worden geaccepteerd. Het antwoord op de tweede vraag, 'als de communicatie slecht is, hoe komt dat dan?', ligt voor de hand. Het zou wel eens groten-deels toe te schrijven kunnen zijn aan de genoemde verschillen tussen politici en wetenschappers. Deze verschillen zijn groot en van dien aard dat botsingen onvermijdelijk zijn.

Het antwoord op de derde vraag, of het erg is als de relatie tussen politici en wetenschappers slecht is, is evenmin zonder meer bevestigend. Zou het beter zijn als wetenschap en politiek twee volstrekt gescheiden werelden zouden zijn? De bioloog Lysenko was ten tijde van Stalin een voorbeeld van het tegendeel – de totale onderwerping van de wetenschap aan politieke en ideo-

² R.K. Merton, 'Role of the Intellectual in Public Bureaucracy', *Social Forces*, 23:4 (Chapel Hill 1945) 405-415. (geciteerd door G.B.M. Engbersen, 'De omweg naar Santiago' in: *De januskop van het recht. Bijdragen aan het symposium gehouden ter gelegenheid van het 25-jarig hoogleraarschap van prof. mr. C.A. Groenendijk aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit Nijmegen* (Nijmegen 2007) 53).

³ Vgl. B. de Hart en B. Prins, 'Onderzoeker tussen wetenschap en beleid. Verslag van Rondetafelgesprek 12 mei 2005' in: *20 jaar Migrantstudies, Tijdschrift voor Migratie- en Etnische studies* 4 (Alphen aan de Rijn 2005) 187.

⁴ Ibidem, 187/188.

logische (waan)voorstellingen. Hij ontkenste het bestaan van genen en DNA en heeft daarmee jarenlang om politieke redenen de genetica in de voormalige Sovjetunie met pseudowetenschap op een dwaalspoor gehouden. 'Het communistische systeem vond het een zeer onaantrekkelijke gedachte dat er in hun heilstaat erfelijke ziekten zouden bestaan, dus een bioloog die het bestaan van genen ontkenste en de ontdekking van DNA negeerde, kon tot grote hoogte stijgen'.⁵ Dit voorbeeld maakt twee dingen duidelijk: een wetenschapper mag geen concessies doen aan zijn wetenschappelijke bevindingen onder druk van wat politici, anderen of hijzelf wenselijk vinden, maar ook politici mogen hun ogen niet sluiten voor wetenschappelijke bevindingen die relevant zijn voor hun besluitvorming.

De Duitse chemicus Fritz Haber vond het gifgas uit dat in de Eerste Wereldoorlog vele slachtoffers maakte. Haber had er geen enkel probleem mee dat hij met zijn wetenschappelijke resultaten de dood van zo velen op zijn geweten had. Tijdens de Eerste Wereldoorlog antwoordde Haber in een briefwisseling hierover met zijn jonge vakgenoot Staudinger, die ervoor waarschuwde dat de vooruitgang van de scheikunde de oorlogsvoering ten kwade beïnvloedde, dat dergelijke ethische overwegingen een zaak voor politieke en militaire autoriteiten waren en niet voor wetenschappers. Hij was hoe dan ook volkomen gekant

Afbeelding 2: De foto is genomen in 1928. Haber geeft in het Kaiser Wilhelm Instituut op zestigjarige leeftijd uitleg aan zijn collegae. Bron: <http://www.wereldoorlog1418.nl/gasoorlog/haber.html>.

⁵ J.C. Terlouw, *Wetenschap en politiek. Living apart together* (Amsterdam 1997) 18.

tegen internationale verboden op het gebruik van gifgas. Zijn wetenschappelijke vindingen zouden uiteindelijk resulteren in Zyklon B waarmee in de Tweede Wereldoorlog miljoenen joden in gaskamers om het leven werden gebracht.⁶ Haber is een extreem voorbeeld van een 'gewetenloze wetenschapper' die niet alleen onverschillig was over de gruwelijke gevolgen van zijn wetenschappelijk werk, maar zich zelfs beijverde om het gifgas nog doeltreffender te maken. Bovendien achtte hij zich er kennelijk ook nog voor verantwoordelijk dat zijn uitvinding werd ingezet. Niettemin zou zijn relatie met de toenmalige Duitse machthebbers een 'goed huwelijk' kunnen worden genoemd, want hij zette zijn wetenschappelijke talenten immers volledig in voor het regime.

Toch luidt het antwoord op de derde vraag: ja, het is ernstig als de relatie tussen wetenschap en politiek slecht is. Het is ernstig als politici de feiten niet willen zien omdat ze hun voorgenomen of ingezette beleid kost wat kost willen uitvoeren. Het is evenzeer ernstig als wetenschappers hun bevindingen, of wat ze daarover naar buiten brengen, een beetje aanpassen opdat ze beter zullen vallen bij de regerende politici. Met deze morele oordelen zijn niet alle vragen beantwoord. De wetenschapper blijft, als het goed is, worstelen met vragen over zijn integriteit en de maatschappelijke consequenties van zijn onderzoek. Oppenheimer en de zijnen hebben, in tegenstelling tot Haber, grote ethische problemen gehad bij de vervaardiging van de atoombom, vooral na het werpen van deze bom op Hiroshima en Nagasaki. Het vraagstuk van integriteit en verantwoordelijkheid komt nog nader aan de orde.

De wenselijkheid van een goede relatie wil nog niet zeggen dat een huwelijk tussen politiek en wetenschap moet worden gesloten. Gescheiden werelden impliceert niet per definitie een slechte relatie. Een zekere distantie tussen politiek en wetenschap is uitstekend voor de onafhankelijkheid. Laat ieder zich in principe bij zijn leest houden en vanuit zijn zelfstandige positie en verantwoordelijkheid met de ander communiceren. Die communicatie moet dan wel aan een aantal eisen voldoen. Met name zal er wederzijds respect moeten zijn voor het verschil in functies. Politici mogen wetenschappers niet onder druk zetten om aan hun resultaten te morrelen. Wetenschappers moeten begrip hebben voor de tijdsdruk, de noodzaak tot het sluiten van compromissen, de emoties en irrationaliteit die de besluitvorming door politici zo complex maken. Wetenschappers moeten bovendien bescheiden zijn en zich realiseren dat de conclusies die zij over de werkelijkheid trekken niet noodzakelijkerwijs conclusies over gewenst handelen impliceren.

⁶ J. Cornwell, *Hitlers wetenschappers. Wetenschap, oorlog en het duivelse pact* ('s Gravenhage 2004) 64.

Intermediairs en intermediaire wetenschap

De kloof tussen wetenschap en politiek wordt op verschillende manieren overbrugd. Een belangrijke rol daarbij spelen allerlei mensen en organisaties die politici adviseren, de zogenoemde intermediairs. Sommigen staan ver af van de politiek, anderen zijn er nauw mee verbonden.

Om te beginnen wordt wetenschappers om hun visie gevraagd tijdens parlementaire hoorzittingen; als de Tweede Kamer een hoorzitting houdt, is die op het eerste gezicht gericht op waarheidsvinding. In de praktijk is het echter vaak zo dat elk Kamerlid door een wetenschapper wil worden gesteund in zijn opvatting.

Bij een hoorzitting over de gezinsherenigingsrichtlijn in het Duitse parlement zei een wetenschapper: 'Het systeem is dat alle politieke partijen hun eigen experts uitnodigen. Je weet al precies welke partij met welke experts zal komen. Ik ken de anderen, ik weet wat ze zullen zeggen, en de parlementariërs weten ook al wat ik ga zeggen, dus er is eigenlijk helemaal geen debat. Over het algemeen stellen de partijen alleen vragen aan hun eigen experts. Exact wetend wat de antwoorden zullen zijn. Het is voor de pers, maar niet voor de inhoudelijke afweging.'⁷

Het Nederlandse parlement functioneert in dit opzicht niet wezenlijk anders dan het Duitse. Het voorbeeld illustreert dat een hoorzitting vaak een ontmoeting is tussen politiek en wetenschap met een hoog politiek en een laag wetenschappelijk gehalte. Het is een ritueel dat zijn belang veel meer ontleent aan het geven van de indruk dat er wordt geluisterd, dan aan objectieve wetenschappelijke voorlichting van Kamerleden. Wetenschappers die aan een hoorzitting deelnemen, moeten zich ervan bewust zijn dat zij vooral worden gebruikt om de besluitvorming te legitimeren. Toch kunnen hoorzittingen soms wel een goede gelegenheid bieden aan wetenschappers om hun expertise voor het voetlicht te brengen. Indien ze hun bevindingen helder verwoorden en goed onderbouwen, zal het lastig zijn voor de politiek om ze naar eigen inzicht in te kleuren of zelfs te negeren. Als wetenschappers dan ook zorgen voor hun eigen publiciteit, zal dat misbruik van de bevindingen helpen voorkomen.

Andere intermediairs zijn de wetenschappelijke bureaus van politieke partijen, zoals de Evert Vermeer Stichting en de Telders Stichting. Het is een typisch Nederlands verschijnsel dat politieke partijen over een eigen 'wetenschappelijk instituut' beschikken. Nergens in Europa bestaan dergelijke stichtingen die worden gesubsidieerd door de overheid. In het buitenland geven politieke partijen opdracht aan universiteiten of commerciële onderzoeksbureaus om poli-

⁷ Voorbeeld ontleend aan T. Strik, promovenda bij het Centrum voor Migratierecht, Radboud Universiteit Nijmegen en lid van de Eerste Kamer, fractie Groen Links.

tiek-wetenschappelijk of pseudo-wetenschappelijk onderzoek te verrichten. De missie van een wetenschappelijk instituut is een brug slaan tussen wetenschap en politiek en het stimuleren van (nieuwe) gedachtevorming zowel binnen politieke partijen als in de samenleving. Het instituut voert deze missie uit door het verrichten van met name toegepast onderzoek. Daarbij wordt gebruik gemaakt van fundamenteel onderzoek dat is verricht door derden, bijvoorbeeld universiteiten. Dit fundamenteel onderzoek wordt omgezet in toepasbare kennis waarmee concrete maatschappelijke vragen beantwoord kunnen worden. Wetenschappelijke instituten gaan een stapje verder dan reguliere onderzoeksbureaus. Ze beperken zich niet tot de resultaten van het onderzoek, maar motiveren ook de beleidsrichting die op basis van deze resultaten kan worden ingeslagen. Vaak spelen ze een belangrijke rol bij het opstellen van verkiezingsprogramma's.

Enige twijfel bij het wetenschappelijk karakter van het onderzoek van deze wetenschappelijke bureaus van politieke partijen is gerechtvaardigd. Het onderzoek dat zij doen, wordt immers verricht vanuit een bepaald politiek gezichtspunt en dat is per definitie niet waarde vrij. Als het wel om waarde vrij onderzoek gaat, dan kan het net zo goed worden uitbesteed. Het onderzoek van wetenschappelijke bureaus van politieke partijen zal altijd een politieke component hebben. Een voordeel van dergelijke wetenschappelijke bureaus is dat ze verder kijken dan de actuele scope van de politici. Ze pakken de onderwerpen op waarvan de verwachting is dat ze vier jaar politiek en maatschappelijk relevant zullen blijven. Politici worden veel meer geleid door de politieke actualiteit.

Waarschijnlijk beoogt een wetenschappelijk bureau van een partij helemaal niet waarde vrij te zijn. Het is in de eerste plaats gericht op het leggen van een fundament onder al bestaande eigen inzichten van de partij en - op zijn mooist - op gedachtevorming binnen de partij over een toekomstig programma. Aan alle onpartijdigheidseisen van de wetenschap voldoet het echter niet.

Soortgelijke voor- en nadelen kleven aan adviescommissies van de regering, zoals de Raad van State, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de Adviescommissie voor Vreemdelingen zaken. De problemen zijn daar echter van een andere orde, alleen al omdat de bedoeling juist is dat deze adviescommissies wel a-politiek zijn en juist daarom ook gevarieerd worden samengesteld. Het is in mijn ogen dan ook uit den boze om bij de samenstelling te kijken naar de politieke kleur van betrokkenen. Bepalend zou moeten zijn of het beoogd lid over de vereiste deskundigheid beschikt en of het maatschappelijk veld in de gehele breedte door de deskundigen wordt gedekt. Maar alleen al doordat de samenstelling naar politieke kleur soms een punt van discussie is, blijkt dat de partijpolitiek nooit ver weg is en waarden een rol spelen. Als het goed is, worden deze waarden zoveel mogelijk geneutraliseerd door het streven naar een gevarieerde samenstelling en het streven om verschillende geluiden binnen de adviescommissie te laten horen.

De ministerraad heeft onlangs ingestemd met een voorstel van minister Ter Horst van Binnenlandse Zaken om de strategische adviesraden te clusteren in de vijf hoofdaandachtsgebieden van overheidsbeleid: een economisch, sociaal-cultureel, fysieke omgeving, bestuurlijk-juridisch en internationaal hoofdaandachtsgebied. Deze clustering was al voorzien in de nota Vernieuwing Rijksdienst van september 2007 en moet bijdragen aan betere aansluiting tussen vraag en aanbod van kennis en advies. De clustering is in lijn met het kabinetsbesluit om het aantal voorgenomen adviezen van adviesraden en planbureaus voor het jaar 2009 te verminderen. Ook wordt gestreefd naar een andere stijl van werken en naar een reductie van het aantal thema's tot 30%. Ik ben geen voorstander van deze bezuiniging. Zoals Kim Putters, Eerste Kamerlid en bestuurskundige aan de Erasmus Universiteit, terecht opmerkte: 'Voorkomen moet worden dat het parlement zijn eigen onafhankelijke informatievoorziening en tegenspraak weg saneert.'⁸ Adviescommissies vervullen in mijn ogen een belangrijke rol als intermediair en zijn nodig om de moeizame relatie tussen politiek en wetenschap te verbeteren.

Ambtenaren zijn geen wetenschappers, maar in dit kader zijn zij toch relevant vanuit het oogpunt van objectiviteit en kritische lange-termijn analyse. In de NRC van 13 september 2008 pleitte redacteur Banning voor meer deskundigheid bij ambtenaren.⁹ Topambtenaren zijn steeds meer procesmanagers en ministeries spenderen steeds meer geld aan externe adviseurs. Moeten ambtenaren deskundiger worden of is het inschakelen van deskundigen eigenlijk zo gek nog niet? In een reactie op het artikel schrijft prof. van der Veen: '...het kan juist heel verstandig zijn om externen in te huren voor specialistische klussen. Het inhuren van experts draagt bij aan de flexibilisering van overheidsuitgaven: alleen dan geld besteden als je expertise nodig hebt en alleen voor die kennis die je nodig hebt.'¹⁰ Voor de verhouding tussen politiek en wetenschap en de rol van intermediairs daarbij, lijkt me de vraag of ambtenaren die onvoldoende deskundig zijn, wel in staat zijn de rol als intermediair te vervullen belangrijker dan het kostenelement. Begrijpen zij de boodschap van de ingehuurde wetenschappers wel? Bovendien lijkt het me een belangrijke taak voor de ambtenaren om er op toe te zien dat de ingehuurde wetenschappers onafhankelijk hun werk kunnen doen of hebben gedaan. De ambtenaar zelf leeft in een voortdurend conflict tussen objectiviteit en loyaliteit. Als hij de bestuurder/politicus voor wie hij werkt moet adviseren, dient hij rekening te houden met zowel wetenschap-

⁸ K. Putters, 'Kennis is tegenmacht. Onbezonnen sanering van het adviesstelsel ondergraaft de democratie' *Socialisme en Democratie* (Deventer 2008) 33; R. in 't Veld, 'Extern advies kan echt niet meer. Toch?', *NRC Handelsblad* 1-2 maart (Rotterdam 2008) 17.

⁹ C. Banning, 'Topambtenaren zijn managers zonder inhoud Ambtenaren Ministeries spenderen vier keer zo veel aan externe adviseurs als tien jaar geleden: 1,2 miljard euro', *NRC Handelsblad* 13 september (Rotterdam 2008) 15.

¹⁰ J.A.A. van der Veen, 'Het Rijk huurt expertise in. Is dat dan zo erg?', *NRC Handelsblad* 30 september (Rotterdam 2008) 6.

pelijke realiteit als politieke realiteit en gevoeligheid. Een goede ambtenaar meldt aan de bestuurder welke relevante wetenschappelijke kennis beschikbaar is. Hij is echter loyaal aan de bestuurder als diens politieke oordeel desondanks anders uitvalt, tenzij hij daardoor in gewetensnood komt, bijvoorbeeld vanwege een gevaarlijke *don't confuse me with the facts*-houding van de bestuurder.

Tot slot is er de wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke pers als intermediair. Voor sommige wetenschappers zijn de krantenberichten die over hun bevindingen worden gemaakt een gruwel. Alle nuances zijn er uit weggeschreven en alle slagen om de arm verdwenen. Ook over televisieoptredens hoor ik vaak dat er te weinig ruimte was om een goede uitleg te geven en dat de presentator vooral uit was op een smakelijk, liefst extreem, standpunt. Toch pleit Van Delft, chef Wetenschap van NRC Handelsblad, ervoor dat wetenschappers meer naar buiten treden. Hij noemt de deeltjesversneller als voorbeeld: 'De Large Haldon Collider is het duurste instrument uit de geschiedenis. De samenleving, die dat geld opbrengt, heeft er recht op te horen wat de aanschaf van zo'n deeltjesversneller rechtvaardigt. (...) Universiteiten en instituten moeten wetenschappers koesteren die actief de buitenwereld opzoeken.'¹¹ De Radboud Universiteit koestert dit soort wetenschappers inderdaad. Met grote regelmaat geven wetenschappers als Ybo Buruma en Peter Tak op de televisie of in de pers uitleg en worden belangrijke bevindingen van wetenschappers ogenblikkelijk in de media gebracht, denk aan het kraken van de OV-chipkaart door wetenschappers van de Radboud universiteit.

Het voorgaande brengt me tot twee stellingen:

1. Hoe dichters intermediairs bij de politiek staan hoe minder onafhankelijk zij zijn, dus hoe minder vrij hun waarheidsvinding is. Of korter: hoe dichters intermediairs bij de politiek staan, hoe minder wetenschappelijk hun inbreng is.

2. Hoe dichters intermediairs bij de politiek staan hoe meer invloed zij daarop hebben.

Er wordt goed geluisterd naar intermediairs. Soms is er zelfs een plicht om te reageren, zoals op de adviezen van adviescommissies van de regering. Daar staat tegenover dat communicatieproblemen ook groter kunnen worden door intermediairs, want er zijn meer schakels, meer vertaalslagen, meer belangen die een rol spelen.

¹¹ D. van Delft, 'Faust en Frankenstein blijven onze vijand. En daarom moeten wij wetenschappers actief bijdragen aan betere beeldvorming over ons werk.' *NRC Handelsblad* 30 september (Rotterdam 2008).

Factoren die bepalen of wetenschappers worden gehoord

Als we een goede relatie tussen wetenschap en politiek gewenst vinden, is de logische volgende vraag: is verbetering mogelijk? Engbersen stelt: 'Onderzoekers hebben weinig of geen invloed op wat er met hun bevindingen gebeurt en kunnen daarvoor ook niet verantwoordelijk worden gehouden.' Hij voegt daaraan toe: 'Als de wetenschappelijke geest uit de fles is dan kan de vertaling van wetenschappelijke inzichten een geheel eigen dynamiek krijgen.'¹² Met deze uitspraak gooit Engbersen de handdoek in de ring. Hij geeft een aantal goede voorbeelden van situaties waarin zijn eigen bevindingen werden gebruikt en misbruikt door politici. Toch vind ik de stelling wat te fatalistisch. Beter lijkt het me om na te gaan welke factoren van invloed zijn of er wat met de bevindingen van wetenschappers gebeurt en zo ja, wat? Als blijkt dat dit factoren zijn die zij kunnen beïnvloeden, kunnen zij er wellicht ook wel verantwoordelijk voor worden gehouden. Die verantwoordelijkheid houdt tenminste in dat de wetenschapper in discussie moet treden met politici die er verkeerde conclusies uit trekken. Het is te makkelijk om je handen er vanaf te trekken en je schouders op te halen omdat Engbersen meent dat wetenschappers niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de geest uit de fles. De wetenschapper zal tenminste duidelijk moeten maken welke conclusies voor zijn rekening komen en waar de inkleuring door de politiek begint. De wetenschapper moet zich er bewust van zijn dat hij wel enige invloed en verantwoordelijkheid heeft. Rechts-sociologe Böcker noemt bijvoorbeeld verschillende categorieën van factoren die invloed hebben: factoren aan de kant van de wetenschap, factoren aan de kant van de potentiële gebruikers, kenmerken van het debat, inrichting van het wetgevingsproces en invloed van factoren op elkaar.¹³

Hoe groot de invloed is van de verschillende factoren, is moeilijk te zeggen, maar de volgende factoren verdienen in elk geval aandacht. Onderzoek dat is gedaan op basis van een adviesvraag zal waarschijnlijk meer invloed hebben dan onderzoek dat op eigen initiatief is verricht. Ook de reden van het onderzoek of de adviesvraag, de aard van het probleem of het vraagstuk dat aanleiding was voor het onderzoek, zal invloed hebben op de doorwerking ervan.

De aard van het onderzoek zelf heeft ongetwijfeld ook invloed; is het natuurwetenschappelijk of sociaal-wetenschappelijk, empirisch of normatief, kwantitatief of kwalitatief? Ligt er eigenlijk wel onderzoek aan de inbreng van de wetenschapper ten grondslag of gaat het om inbreng gebaseerd op algemene ervaring en ontwikkeling van een geleerde? Böcker constateert in haar onderzoek naar de rol van wetenschap op de totstandkoming van de wet op

¹² Engbersen, 'De omweg naar Santiago', 51.

¹³ A. Böcker, *Identificatieplicht: oplossing of oorzaak van problemen?* (Nijmegen 2002) 123.

de identificatieplicht dat in de bijdragen van de wetenschappers *common sense* noties zeker zo belangrijk leken te zijn als empirisch onderzoek.¹⁴

Van invloed zal ook zijn of de resultaten van het onderzoek politiek gevoelig zijn en wat de politieke kleur is van de adviesvrager of van de politici aan wie de resultaten worden voorgelegd. Mevrouw Verdonk houdt niet van wetenschap, niet van juristen en niet van vreemdelingen. Adviezen aan haar van wetenschappers en juristen over haar Inburgeringswet vielen dus per definitie slecht, zeker als deze adviezen vreemdelingsvriendelijk waren.

Van belang is vast ook de persoon van de wetenschapper: zijn betrouwbaarheid, deskundigheid, opstelling, naam en faam, maar ook het imago van objectiviteit. Een non-gouvernementele organisatie als Amnesty International maakt om die laatste reden mogelijk minder indruk met de uitspraak dat mensenrechten worden geschonden door de versnelde asielprocedure, dan als de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, een divers samengestelde regeringscommissie, dit zegt.

Voorts zal de invloed bij eenstemmigheid van wetenschappers ongetwijfeld groter zijn dan wanneer wetenschappers elkaar tegenspreken. In dat laatste geval lijkt het het onderzoek immers ten onrechte opeens minder waard. Van belang is daarom dat nauwkeurig wordt nagegaan op welke punten tegenspraak plaatsvindt; betreft het details of de kern en wat is de reden van de tegenspraak? Daar staat tegenover dat onderzoek door één onderzoeker minder indruk maakt dan onderzoek dat is bevestigd door andere wetenschappers.

De invloed van de wijze van presentatie van het onderzoek, de toon van het rapport en de verspreiding van de resultaten moet evenmin worden onderschat. Worden alleen de gevonden feiten gepresenteerd of wordt er ook een normatief oordeel aan verbonden? Is het kritisch of oplossingsgericht? Is het neutraal, beleefd, origineel? Of, zoals een van de respondenten van Böcker het verwoordde: 'Het maakt natuurlijk uit hoe je het in de publiciteit brengt (...). Je kunt het rellerig in de publiciteit brengen of je kunt het rustig brengen.'¹⁵

Tot slot moet de factor tijd niet worden miskend: op welk moment is het onderzoek verricht en wanneer was het gereed, voor besluitvorming of daarna? Is het een evaluatie onderzoek (typisch rechtssociologisch) of een exploratief onderzoek op basis waarvan het besluit tot een nieuwe maatregel moet worden genomen?

¹⁴ Böcker, *Identificatieplicht: oplossing of oorzaak van problemen?*, 96.

¹⁵ Ibidem, 99.

Onafhankelijkheid, integriteit, geld en andere ethische kwesties.

'Van waardevrije wetenschap naar waardeloze wetenschap is maar een kleine stap.'¹⁶ Universitair onderzoek mag niet te afhankelijk worden van belanghebbende sponsors. Sponsors kunnen afkomstig zijn uit het bedrijfsleven, maar ook de politiek kan direct of indirect als sponsor van onderzoek optreden.

Op zondag 19 oktober werden in het televisieprogramma Zembla de sterke banden tussen de Gezondheidsraad, een zeer gezaghebbend orgaan dat de minister van Volksgezondheid adviseert, en de farmaceutische industrie blootgelegd en aan de kaak gesteld. De overheid heeft op basis van de adviezen van de Gezondheidsraad besloten een vaccin tegen baarmoederhalskanker per 1 januari 2009 op te nemen in het Rijksvaccinatieprogramma. Dat betekent dat alle Nederlandse meisjes van 12 jaar het gratis krijgen aangeboden.

Volgens Zembla zaten in de adviescommissie van de raad diverse wetenschappers die banden onderhouden met de fabrikanten van het vaccin. Zo krijgen ze bijvoorbeeld geld voor onderzoek. Voorzitter van de commissie, prof. J. van der Noordaa, bevestigde in de uitzending de connecties tussen wetenschappers en fabrikanten. Hij verdedigde zich door te zeggen dat de commissieleden stuk voor stuk integere wetenschappers zijn die onpartijdig hun oordeel kunnen vellen.¹⁷ De minister kan adviezen van de Gezondheidsraad naast zich neer leggen. In de praktijk gebeurt dit echter zelden.

De reactie van Van der Noordaa roept de vraag op wat we onder integere wetenschappers moeten verstaan. Zijn het wetenschappers die geen geld aannemen voor onderzoek en dus geen opdrachtonderzoek verrichten? Veel onderzoek wordt tegenwoordig, als derde geldstroom onderzoek, betaald door overheidsinstanties of gesponsord door het bedrijfsleven en dan loert altijd het gevaar 'wiens brood men eet, wiens woord men spreekt'. En zelfs als wetenschappers zich verre van elke financiële vergoeding houden, is hun integriteit dan gegarandeerd? Waardevrije wetenschap bestaat niet. Wetenschap is sociaal ingebed en uiteindelijk altijd mensenwerk. Er zijn altijd belangen, keuzemomenten, subjectieve aspecten.

Zelf ervaar ik dat in mijn werk ook. Al is het maar bij de keuze van mijn onderwerp. Ik zou bijvoorbeeld niet graag onderzoeken of asielzoekers vaker crimineel zijn dan arbeidsmigranten. Ook bij de keuze van de methoden speelt mijn persoonlijke voorkeur mee. Toen Kees Groenendijk, emeritus hoogleraar Rechtssociologie en voorzitter van het Centrum voor Migratierecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen, en ik onderzoek verrichtten naar de effecten

¹⁶ Terlouw, *Wetenschap en politiek*, 18.

¹⁷ Van der Noordaa, voorzitter Adviescommissie Gezondheidsraad in Zembla 7 oktober 2008, 'Hele leugens en halve waarheden rond het omstreden kankervaccin'.

van de rechtspraak van de Raad van State op de lagere vreemdelingenrechters bij de rechtbanken, gaven wij de voorkeur aan een kleinschalig kwalitatief onderzoek bestaande uit intensieve interviews met een selectie van rechters, boven een kwantitatieve enquête onder alle vreemdelingenrechters met weinig diepgang. Inmiddels weet ik dat een wetenschapper zich er in elk geval van tevoren van bewust moet zijn dat de keus voor een bepaalde methode zijn onderzoek kwetsbaar kan maken voor kritiek en dat het dus van groot belang is om goed uit te leggen waarom je bepaalde keuzes maakt. Tot slot speelt mijn persoonlijke voorkeur een rol bij de presentatie van de feiten. Presenteer ik de feiten en niets dan de feiten of geef ik ook verklaringen en mag daarbij dan mijn eigen opvatting doorsijpelen? In mijn eigen vak, de Rechtssociologie, houdt de discussie tussen wat beter is, empirische of normatieve rechtsociologie, de geesten al sinds jaar en dag gescheiden.

Zeker voor de sociale wetenschappen is het onmogelijk om geheel waardevrij te zijn. Het is buitengewoon moeilijk om een laboratoriumsituatie te scheppen en als dat wel gebeurt, is die situatie meestal zo ver verwijderd van de maatschappelijke werkelijkheid dat de conclusies weinig werkelijkheidswaarde hebben. Dat neemt niet weg dat wetenschappelijke integriteit wel betekent dat het streven zoveel mogelijk gericht moet zijn op waardevrijheid, op tenminste objectieve herhaalbare methoden en op het scheiden van feiten en normen.

Als wetenschap en politiek interfereren, is het risico groot dat afbreuk wordt gedaan aan het streven naar waardevrijheid van wetenschap en dat bewust of onbewust naar een bepaald resultaat toe wordt geredeneerd. Het gevaar bestaat dat er klemtonen worden gelegd zonder dat de feiten daar aanleiding toe geven. Een deel van het onderzoek, vooral fundamenteel onderzoek, wordt door de gemeenschap gefinancierd. De politiek besluit daar uiteraard over, het gaat immers over besteding van gemeenschapsgeld, maar de politiek laat de wetenschap - terecht - ook veel vrijheid. Thorbecke zei dat de politiek zich niet met de inhoud van kunst moet bemoeien.¹⁸ Dat geldt naar mijn mening in principe ook voor de wetenschap.

Wetenschappers moeten dus met name alert zijn bij opdrachtonderzoek als zij voor hun onderzoek betaald worden. Zij moeten dan kritisch bij zichzelf te rade gaan of zij de belangen van hun opdrachtgever uit het hoofd kunnen bannen. Wetenschappers moeten met name terughoudend zijn als hen wordt gevraagd onderzoek te verrichten ter ondersteuning voor een bepaalde uitkomst, als de opdrachtgever zelf de onderzoeksmethode wil bepalen of als de vrijheid ontbreekt om op enig moment de resultaten van het onderzoek openbaar te maken. Ook als deze drie problemen zich niet voordoen, blijft waakzaamheid geboden.

¹⁸ J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen* (Deventer 1867); "De Kunst is geen regeringszaak, in zoverre de Regering geen oordeel, noch eenig gezag heeft op het gebied der kunst."

Niet alleen wetenschappers moeten alert zijn dat zij voldoende afstand houden met het oog op waardevrijheid van hun werk, ook politici moeten alert zijn dat zij de wetenschappers op voldoende afstand houden. Zowel de wetenschappers als de politici hebben een verantwoordelijkheid voor een integer maatschappelijk gebruik van wetenschappelijke bevindingen.

Slot: verantwoordelijkheid politiek en wetenschap

Resumerend, een goede communicatie tussen politiek en wetenschap is alleen al van belang omdat de politiek aan de hand van wetenschappelijke bevindingen beter gefundeerde, rationelere beslissingen kan nemen. Essentieel daarvoor is het besef van en respect voor de verschillende rollen: luisteren naar elkaar, aandacht en geld voor intermediairs zoals adviescommissies (en dus zeker geen inkrimping), zelfbewustzijn en verantwoordelijkheidsgevoel van zowel wetenschappers als politici.

De verantwoordelijkheid van politici met betrekking tot de wijze waarop zij omgaan met de wetenschap is van belang. Zij mogen wetenschappelijke informatie die hen niet van pas komt, omdat het botst met hun partijprogramma of beleidsdoel, niet verzwijgen en zeker niet ontkennen. De houding *don't confuse me with the facts* past niet bij hun verantwoordelijkheid. Onverantwoordelijke politiek vind ik bijvoorbeeld het miskennen van een gefundeerde wetenschappelijke analyse door Grütters, waaruit blijkt dat er geen aantoonbaar verband is tussen het categoriale beschermingsbeleid voor asielzoekers uit bepaalde landen en de komst van asielzoekers uit die landen naar Nederland.¹⁹ Ondanks dit onderzoek blijven Kamerleden en bewindspersonen hardnekkig beweren dat het categoriaal beschermingsbeleid een aanzuigende werking tot resultaat heeft. Zij willen deze feiten niet horen, de resultaten van dit onderzoek niet kennen, omdat het ze niet van pas komt. Tevens staat het doen van totaal ongefundeerde uitspraken naar mijn mening op gespannen voet met de verantwoordelijkheid die politici hebben. Bijvoorbeeld het leggen van de, door geen enkel wetenschappelijk onderzoek ondersteunde, relatie tussen dubbele nationaliteit en loyaliteit.

Een politicus heeft natuurlijk te maken met andere belangen, maar daar moet hij aandacht voor vragen. Die belangen kunnen ook zijn gelegen in gevoelens, hoe irrationeel die ook zijn. Politici die blind en doof zijn voor weten-

¹⁹ C. Grütters, *Effecten van groepsgebonden asielbeleidsmaatregelen. Een analyse van mogelijke verbanden tussen de instroom in Nederland van asielzoekers uit Afghanistan, Burundi, DR Congo, Irak, Iran, Ivoorkust, Liberia, Rwanda, Sierra Leone, Soedan en Somalië en specifieke asielbeleidsmaatregelen met betrekking tot die landen* (Nijmegen 2006).

schappelijke bevindingen of ongefundeerde quasi-wetenschappelijke beweringen doen, maakt dat men, zoals Domela Nieuwenhuis constateerde, het parlement niet alleen ziet als een afgeleide van het woord *parler* (spreken) maar ook van het woord *mentir* (liegen).

Mag de politiek verantwoordelijkheid afschuiven op wetenschappers bijvoorbeeld door een onderzoekscommissie in te stellen als een conflict uit de hand dreigt te lopen of als het conflict de politiek op dat moment niet gelegen komt? Ik heb daar niet per se bezwaar tegen. Hoewel het doel van het inschakelen van wetenschappers mogelijk slechts het voor zich uitschuiven van een politiek probleem is, blijkt dit vooruitschuiven meestal ook om verschillende andere redenen verstandig. Niet alleen wordt kennis vergaard en tijdswinst geboekt, maar soms blijkt ook dat het probleem niet rijp was voor besluitvorming. Dan verdwijnt, door tijdsverloop of doordat deskundigen zich erover hebben gebogen, de angel uit het probleem.

Ook het omgekeerde komt voor. Nogmaals verwijs ik naar Böcker die memoreerde dat door minister Korthals Altes werd afgezien van sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de voorgenomen wet op de identificatieplicht 'in verband met de spoed die met de wetwijziging geboden was'.²⁰ Tijd is een element, maar politici hebben de verantwoordelijkheid om een oprechte afweging te maken of haastige spoed werkelijk nodig is of vooral goed in hun straatje past.

Ook de wetenschapper moet zijn verantwoordelijkheden kennen. Wetenschappers hebben een fantastisch vak met een ongekende vrijheid. Zij krijgen deze vrijheid van de samenleving omdat die vrije wetenschapsbeoefening belangrijk vindt met het oog op vooruitgang, als fundament onder belangrijke beslissingen en - meer in het algemeen - om kennis te vergaren. Daar tegenover staan wel enige verplichtingen van de wetenschap aan die samenleving. Allereerst het bewustzijn bij wetenschappers dat zij deel uitmaken van die samenleving en daaraan in positieve zin moeten bijdragen.

In de tweede plaats moet er begrip van wetenschappers zijn voor de beperkte mogelijkheden van de politiek als het gaat om het gebruik van onderzoeksuitkomsten. Emoties en irrationele reacties zijn onlosmakelijk verbonden met de menselijke natuur en het past de wetenschapper niet zich daarvan verongelijkt af te keren. Begrip hiervoor betekent dat wetenschappers zich ervan bewust moeten zijn dat politici moeten omgaan met die emotie en irrationaliteit. Er zijn meer soorten waarheid dan alleen de wetenschappelijke waarheid. Er is bijvoorbeeld ook de waarheid van de macht van de politieke meerderheid.²¹ Het is natuurlijk niet de bedoeling dat wetenschappers zich bij hun

²⁰ Böcker, *Identificatieplicht*, 90.

²¹ Vgl. Van der Donk, 'On governing and thinking ahead as a service to democracy' in: *The thinking State - WRR-Lecture 2007* (2007) 43.

onderzoek inlaten met emotionele en irrationele gevoelens, maar het is van belang dat ze hun resultaten met begrip voor de werking van die samenleving presenteren en verdedigen. Dat vergt soms een lange adem, maar misschien is de uitkomst dan wel een bruikbaar politiek compromis dat beter is dan geen compromis.

Ten derde hebben wetenschappers een verantwoordelijkheid om bevindingen, verklaringen, ideeën op een begrijpelijke manier onder de aandacht te brengen en via de juiste kanalen. Als een wetenschapper relevante onderzoeksresultaten heeft en hij volstaat ermee daarover te publiceren in een wetenschappelijk tijdschrift, dan is de kans klein dat de politiek er iets mee doet. Behalve dat de politicus natuurlijk verder kan kijken dan zijn neus lang is, kan de wetenschapper er moeite voor doen zijn bevindingen publiek te maken. Daarbij hoort ook dat hij zijn wetenschappelijk ongetwijfeld volstrekt gerechtvaardigde en terechte twijfel, soms een beetje minder pregnant uit. Dat wetenschap en twijfel hand in hand gaan mag verondersteld worden bekend te zijn. Ook de wetenschap kan de toekomst niet voorspellen, want wetenschappers hebben te kampen met 'bounded rationality'; alles is slechts waar totdat het tegendeel is bewezen, totdat er een betere verklaring is gevonden. Bovendien zijn voorspellingen over de toekomst per definitie onzeker, maar de politiek kan daar weinig mee. Als de wetenschapper op grond van zijn onderzoeksbevindingen zegt: 'bij onverminderde CO₂-uitstoot, warmt de aarde de komende 50 jaar minstens 10 graden op en stijgt het waterpeil in Nederland met tenminste een halve meter, maar ik weet het niet zeker', zal de reactie van de politiek zijn: 'als de wetenschap het niet zeker weet, dan valt het vast wel mee' of 'als de wetenschap het niet zeker weet, hoe moeten wij dan investeringen van miljoenen op dit moment verantwoorden?' De wetenschap kan in zo'n geval dus beter de waarschijnlijkheid dan de onzekerheid benadrukken.

Hierbij hoort ook, en dat is mijn laatste punt, dat wetenschappers naar mijn mening soms de details waarover zij het niet eens zijn, teveel uitvergroten. Dat is weliswaar zinvol en zelfs belangrijk in de wetenschappelijke context, maar als het gaat om het naar buiten treden kan het ook heel nuttig zijn als wetenschappers elkaar opzoeken en een gezamenlijk standpunt naar buiten brengen. Als zij laten zien dat hun bevindingen in grote lijnen overeenstemmen.

Kortom, ik pleit ervoor dat wetenschappers, na afronding van hun volstrekt onafhankelijke en integere onderzoek, een beetje politieke verantwoordelijkheid durven nemen. Dat zij de moeite nemen om wetenschap helder uit te leggen. De wetenschapper moet beseffen dat hij ook lid is van de samenleving en in de prachtige positie om wetenschappelijke bevindingen van nut voor die samenleving te laten zijn.

Ashley Terlouw (1960) is hoogleraar Rechtssociologie aan de Radboud Universiteit van Nijmegen. Deze tekst is gebaseerd op een college dat zij op 11 november 2008 gaf aan masterstudenten politiek en parlement.

Niek Alofs en Liang de Beer

Interview met Louis Swinkels

Naar aanleiding van de tentoonstelling 'Luxe en Decadentie'

Naar aanleiding van de tentoonstelling 'Luxe en Decadentie' zocht ET•VT Louis Swinkels op in Museum Het Valkhof. Van huis uit is hij archeoloog, maar daarnaast heeft Swinkels zich ontwikkeld tot conservator. Inmiddels heeft hij verschillende succesvolle exposities op zijn naam staan.

Afbeelding 1: Louis Swinkels.

**Waarom luxe?
Waarom
decadentie?**

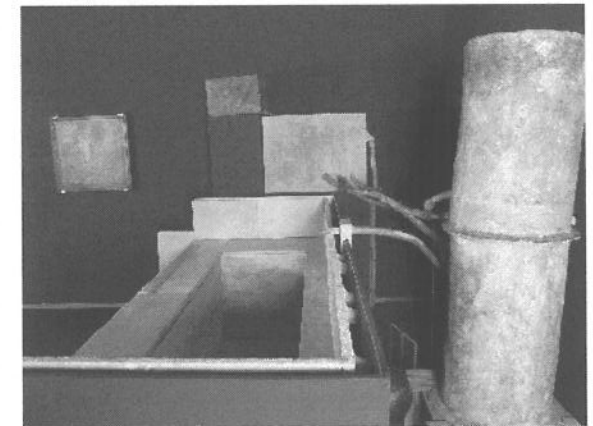
Voor de tentoonstelling 'Luxe en Decadentie' hebben we voortgebouwd op contacten die we hadden met enkele Duitse musea. Twee jaar geleden hebben we samen met hen 'De laatste dagen van Herculaneum' georganiseerd. Deze expositie had een enigszins som-

ere kant omdat de bezoekers meteen aanliepen tegen het enorm menselijk drama dat zich in 79 na Christus heeft afgespeeld aan de voet van de Vesuvius. Het idee voor de huidige tentoonstelling is ontstaan naar aanleiding van het werk van de Duitse historicus Karl-Wilhelm Weeber. Hij behandelt luxe en decadentie als literair thema in de Oudheid. Er was veel kritiek op overdreven luxe en op de verwording daarvan; de decadentie. Weeber kijkt heel precies naar de antieke teksten en gaat op zoek naar wat men concreet onder luxe en decadentie verstond. Wanneer men deze zaken op een rij zet, ontstaat er een prachtig handvat voor een tentoonstelling. Denk aan de luxueuze villa's, de binnenhuisarchitectuur, de feestmaaltijden, de tuinen en de badcultuur.

Welke motivatie ging er schuil achter de keuze voor de tentoongestelde objecten?

Uit het samenwerkingsproject met de Duitse musea is ook de mogelijkheid ontstaan om kunstvoorwerpen vanuit het Nationaal Archeologisch Museum te Napels naar Nijmegen te halen. Wij zijn met de antieke teksten in ons achterhoofd in Napels gaan kijken. Bij de grootte van de depots kunnen wij ons nauwelijks iets voorstellen. Een van de grootste aanwinsten voor Het Valkhof is natuurlijk de Romeinse 'boiler', de enige die wij kennen uit de antieke wereld en dus een pronkstuk op de tentoonstelling. Jarenlang mochten onderzoekers er niet bij omdat het voorwerp in een slechte staat verkeerde. In het kader van de tentoonstelling ontstond de mogelijkheid om de boiler te laten restaureren, waardoor het publiek hem nu voor het eerst te zien krijgt.

Het is natuurlijk essentieel om mooie stukken tentoon te stellen, maar nog wezenlijker is de blik die je eraan geeft, het verhaal dat je erin stopt en hoe je bezoekers ernaar laat kijken. Met de relmuizenkweker kan ik dit mooi illustreren. Zonder de teksten uit de Oudheid verliest de kweker zijn betekenis. Het voorwerp op zichzelf is niet decadent. Maar het kweken van deze lekkernij werd door de Romeinen gezien als kwalijk, omdat men de tijd en het geld die erin gingen zitten om die beestjes vet te mesten, onnodig en on-Romeins vond. Een echte sobere Romein mocht best beesten eten, maar kon dan beter een gewone kip pakken in plaats van een decadente relmuis.

Afbeelding 2: Een antieke Romeinse 'boiler'.

Is er naast de overvloed aan materiaal nog een andere reden waarom de focus op voorwerpen uit Napels ligt?

Onze eigen archeologische collectie heeft voor een groot deel betrekking op Nijmegen. Helaas is er van de Romeinse geschiedenis niet veel meer over dan fragmenten. Door middel van de voorwerpen uit Napels is het mogelijk om de context van het Romeinse rijk te laten zien. In de vorige tentoonstelling konden bezoekers al een vergelijking trekken tussen Herculaneum en Nijmegen. Herculaneum was een klein stadje, maar er zijn grote kunstschaten gevonden omdat deze door de uitbarsting van de Vesuvius bewaard zijn gebleven. Mensen real-

iseren zich meestal niet dat ook Nijmegen in de Romeinse tijd behoorlijk monumentaal was. Nu zijn daar alleen nog maar funderingen, kuilen en putten in de grond van over. In tentoonstellingen proberen wij door middel van virtuele en digitale reconstructies Romeins Nijmegen steeds meer in beeld te krijgen.

Welke positie neemt de collectie Oudheid in binnen het museum?

Het museum telt ruim 90.000 objecten en driekwart daarvan behoort tot de collectie archeologie. Regionaal, nationaal en internationaal scoren we goed. Er is veel internationale belangstelling, zelfs uit Napels. Het komt voor dat Nijmeegse bodemvondsten een plaats krijgen in een tentoonstelling in Napels. In vergelijking met de archeologische collectie, staan de collecties oude en moderne kunst, op een paar aparte kunstwerken na, wat minder hoog in aanzien. Het huidige museum is namelijk ontstaan uit twee andere musea namelijk het archeologische Museum Kam en de Commanderie van St. Jan voor oude en moderne kunst. Het Museum Kam trok altijd veel minder bezoekers terwijl in Museum het Valkhof de archeologische afdeling nu juist een grote publiekstrekker is.

Hoe bent u in de museumwereld terecht gekomen?

Er is geen opleiding tot conservator dus ik ben hier via een omweg beland. In de jaren zeventig heb ik Klassieke talen gestudeerd met als afstudeerrichting Archeologie. Geleidelijk aan ben ik in de Nijmeegse archeologie verzeild geraakt doordat een groepje studenten en alumni zich bezig ging houden met de archeologie van middeleeuws Nijmegen. De universiteit en de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek waren aanvankelijk alleen in de Romeinse tijd geïnteresseerd. Dit veranderde toen de benedenstad bloot werd gelegd en de middeleeuwse bebouwing zichtbaar werd. Het was een leuke en intensieve tijd, maar ook daarna bleef de archeologie van de streek en de stad mij boeien. Deze interesse heeft uiteindelijk de weg geopend naar een baan in het museum. Eerlijk gezegd weet ik niet waar ik anders aan de slag zou zijn gegaan omdat er destijds voor archeologen weinig werk was, zelfs in het onderwijs. De contacten bij het Bureau Archeologie en de gemeente blijken nog steeds nuttig in mijn huidige werk bij het museum. In 1987 ben ik bij het Museum Kam begonnen, dat later Museum Het Valkhof werd.

U zit al ruim twintig jaar in het vak. Hoe kijkt u op deze periode en de tentoonstellingen terug?

Bij deze vraag moet ik vooral denken aan mijn eerste tentoonstelling. Het jaar waarin ik bij het Museum Kam kwam, was een jaar van overgang. Het was oorspronkelijk een rijksmuseum, maar werd overgedragen aan de provincie

Gelderland. We moesten ons echt als provinciaal museum gaan profileren. We hebben toen gewerkt aan een grote archeologische tentoonstelling, waarvoor het hele museum moest worden uitgeruimd. Over een tentoonstellingsruimte beschikten we namelijk niet. Omdat het de eerste keer was dat we een dergelijke tentoonstelling op eigen benen moesten samenstellen, vergisten we ons in de voorbereidingstijd. De nachten voorafgaand aan de opening hebben we moeten doorwerken. We stonden te tolleren op onze benen toen de opening plaatsvond, blij dat alles voorbij was. Je moet een aantal tentoonstellingen hebben voorbereid voordat je de tijd die erin gaat zitten echt kunt inschatten. In grote musea word je niet direct zo voor de leeuwen geworpen, maar in Museum Kam konden we niet anders. Het samenstellen van een expositie is niet iets dat je in de schoolbanken kunt leren. Het mooiste moment is als alle voorwerpen in de vitrine op hun plek worden gezet. Het blijft spannend om te zien hoe jouw ontwerp werkelijkheid wordt. Tegenwoordig kun je met de computer al veel voorbereiden maar het plaatsen van de voorwerpen is na al die jaren nog steeds een hele belevenis.

Inmiddels bent u conservator van de afdeling Oudheid. Hoeveel tijd bent u nu kwijt met zaken buiten het vakgebied?

In dit vakgebied is het nodig om veel bezig te zijn met het reguleren van de media. Het is jammer maar tegelijkertijd heel uitdagend. Een museum heeft twee gezichten: enerzijds de collecties beheren en proberen deze uit te breiden, anderzijds is een museum voortdurend bezig zich op een goede manier te presenteren aan het publiek. De laatste taak neemt tegenwoordig de meeste tijd in beslag. Het mediasucces bepaalt het succes van het museum. De mogelijkheden om binnen een museum fulltime inhoudelijk met je vak bezig te zijn, worden beperkt. Bij grote musea als het Rijksmuseum ligt dat natuurlijk anders, maar bij Museum het Valkhof wordt de conservator op alle mogelijke niveaus ingeschakeld. Tijdens mijn studie had ik er nooit bij stilgestaan dat dit ook een kant van het vak is. In dit werk heb je relaties met allerlei soorten mensen. Er komen vaak suggesties voor een tentoonstelling binnen en dan kijken we of die in ons profiel passen. Verder fungeert het museum ook als vraagbaak; elke dag ontvangen we telefoontjes en e-mails. En natuurlijk zijn er mensen die zelf spullen in huis hebben en à la Kunst & Kitsch bij ons om advies komen vragen.

Afbeelding 3: Romeins eetfestijn (mozaiek).

Wat zijn in de komende jaren de plannen voor het museum en voor uzelf?

Op het moment zijn we aan het kijken of de banden met de universiteit nog verder aangehaald kunnen worden. We hebben gemerkt dat deze contacten vooral bij grote tentoonstellingen erg nuttig zijn. Eric Moormann en Stephan Mols bijvoorbeeld hebben vele deuren kunnen openen in verband met de tentoonstelling over Herculaneum. Bovendien zit bij de universiteit de capaciteit om onderzoek te doen. In een museum werken wij toch met relatief weinig personeel. Een conservator heeft een uitgebreid takenpakket en beschikt dus niet over de tijd en de mogelijkheden om nog eens uitgebreid research te doen. Misschien dat we samen kunnen gaan werken op het gebied van onderwijs.

Daarnaast zijn we bezig om samen met het Museon en twee musea in Duitsland en België iets te gaan doen met Romeinse techniek. Het moet een echte familietentoonstelling worden met veel objecten waar kinderen aan kunnen zitten. We willen dus niet alleen teksten en plaatjes laten zien, maar ook echt technische hoogstandjes gaan reconstrueren. Ongetwijfeld zal het Valkhof ooit iets gaan doen met de middeleeuwse archeologie om zo de hele ontwikkeling van de stad te laten zien. Een tentoonstelling van het kaliber 'Luxe en Decadentie' vergt echter jaren van voorbereiding en zal dus nog even op zich laten wachten.

Daarnaast ben ik bezig om een artikel te schrijven over een Romeins vervloekingstablet dat een aantal jaren geleden in Bodegraven is gevonden. De tekst is nu helemaal ontcijferd en het is tijd om deze bekend te maken aan een groter publiek. Aan grotere dingen, zoals een boek schrijven, kom ik helaas minder toe. Dat is iets voor tijdens mijn pensioen!

Niek Alofs (1988) en Liang de Beer (1988) zijn derdejaars studenten geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Wim de Jong

Het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie

Tussen individu en staatsburger (1948-1965)

In de lente van 1950 ontving de Katholieke Jeugdraad een brief van het Nationale Hoofdkwartier van de Katholieke Jeugdbeweging. De auteur van de brief, J.L.M. Sengers, was in zekere staat van beroering over een brief die hij had ontvangen met een oproep aan de 'Nederlandse gemeenschappen', die afkomstig was van een zich zo noemend 'Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie'. Uit de toon van de brief spreekt enige irritatie:

'Ons bestuur meent vooralsnog enige bezwaren te moeten maken tegen deze oproep, vooral in verband met het feit dat het toch wel erg moeilijk is om inzake de volksopvoeding tot democratie één lijn te trekken, wanneer er onderling nog verschillende opvattingen bestaan over het begrip democratie. Wanneer men door het eenzijdig tonen van goede wil met elkander tot overeenstemming komt, zal het begrip democratie vervagen, omdat dan genoeg moet worden genomen met de grootste gemene deler.'

In zijn brief adviseert Sengers de Katholieke Jeugdraad om de oproep negatief te beantwoorden. Naast de onenigheid over wat nu onder democratie moest worden verstaan, had hij daar nog een ander argument voor. De oproep van het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie werd gezien in het verlengde van de activiteiten van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) na de Tweede Wereldoorlog.¹ Ook die had getoond 'de waarde van de levensbeschouwing voor het maatschappelijk leven niet voldoende te onderkennen'.

Wat was dat voor oproep die Sengers tot zijn schrijven bewoog? In maart 1950 had het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie deze doen uitgaan naar 'de gemeenschappen van het Nederlandse volk'. Het riep deze op om stelling te nemen tegen de politieke onverschilligheid en de democratische waarden actief te bevorderen. Nederland, volgens de auteurs niet een der slechtste democratieën, kon daarin een goed voorbeeld geven.²

¹ De Nederlandse Volks Beweging werd na de Tweede Wereldoorlog door onder andere Wim Schermerhorn opgericht en had het streven de oude Nederlandse politieke verhoudingen te doorbreken. Zij slaagde daar niet in en werd in 1951 ontbonden. Zie J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).

² Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KDC).

In dit artikel worden de activiteiten van dit Werkcomité gevolgd tijdens zijn bestaan vanaf eind jaren veertig tot midden jaren zestig. In die tijd ontwikkelde het zich van een voornamelijk op onderwijs gerichte organisatie tot een platform van onderwijsmensen, intellectuelen en politici met een bredere maatschappelijke visie op de opvoeding tot democratie. Ondanks die ontwikkeling is het echter altijd blijven opereren vanuit een visie waarin onderwijs in democratie eerst en vooral democratisering van het onderwijs betekende, waarvoor het staatsburgerschap eerder een civiele dan een politieke invulling had.

De volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid

Het Werkcomité was in 1948 opgericht door Wouter Hogeveen, dr. Eugène Henri Francois van der Lely en drs. Arend Jean Samuel, allen werkzaam in het onderwijs. Hogeveen was onderwijzer te Haarlem, Van der Lely leraar aan het Rijnlands lyceum te Wassenaar, en Van Dam directeur van het Onderwijskundig Studiecentrum te Amsterdam. Initiatiefnemer Hogeveen was al eerder enthousiast geworden voor bevordering van de democratische gezindheid, maar had tot die tijd nog geen platform weten op te bouwen.³ Voorzitter Dirk de Boer omschreef de totstandkoming van het Werkcomité halverwege de jaren vijftig als een reactie op de totalitaire dreiging, waaraan Nederland zich had onworsteld, maar die onverkort dreigde. In sommige onderwijskringen werd volgens hem daarom de vraag gesteld hoe het volk beter weerbaar kon worden gemaakt tegen massificatie en dictatoriale strevingen. Een doelbewuste opvoeding tot democratie werd gevoeld als een na-oorlogs probleem van de eerste orde.⁴

De oprichters waren geïnspireerd door de in 1948 aangenomen Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Het ging daarbij vooral om het artikel over onderwijs: 'dat het onderwijs gericht zal zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en op de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden.'⁵ Op basis van dit ideaal formuleerden de oprichters het doel van hun stichting die erop gericht was de democratische waarden naar Westerse opvattingen dieper in het volksleven te verankeren.⁶

³ W. Hogeveen, *Brieven aan H.J. Pos e.a. uitnodiging toe te treden tot Comité voor Actieve Democratie* (Archief Pos, UvA).

⁴ D. De Boer, *Mens en techniek. Technische vorming in de moderne democratische samenleving. Verslag van de 7e onderwijsconferentie van het Werkcomité voor opvoeding tot democratie, gehouden op 13, 14 en 15 April 1954 in de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort* (Haarlem 1954).

⁵ *Universal Declaration of human rights*, art. 26 sub 2.

⁶ *Statuten Werkcomité voor opvoeding tot democratie*, Stukken betreffende de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie te Haarlem Verzameling Losse Archivalia, 1871 KDC.

Het geëigende middel daartoe was, niet verwonderlijk, het onderwijs. De nadruk lag daarbij op de ontplooiing van de menselijke persoon. Het comité vond dat er een sterk normbesef moest worden ontwikkeld en dat de democratie uit eigen ervaring moest worden geleerd en gewaardeerd. Aan de burgers moest duidelijk worden gemaakt dat een functionerende democratie 'onontbeerlijk is zowel voor een optimale ontplooiing van de individuele persoonlijkheid als van de algemene welvaart'.⁷ Ze verwachtte bovendien dat de spanningen tussen individuen en groeperingen af zouden nemen als gevolg van een goede opvoeding tot democratie, en dat zodoende de vrede tussen de volkeren zou worden bevorderd.

Deze hoogdravende doelstellingen werden in eerste instantie nagestreefd door middel van het organiseren van conferenties, waar invloedrijke spelers uit het onderwijsveld werden uitgenodigd. Daar werden soms verslagen en folders ter promotie van gedrukt. Omdat de leden van het comité meenden dat er een grote en veelomvattende taak wachtte bij de bevordering van de democratische gezindheid in naoorlogs Nederland, probeerden zij ook steeds te streven naar een breed draagvlak binnen het onderwijs- en jeugdwerkveld.

De negatieve reactie van de Katholieke Jeugdbeweging op de oproep van het Werkcomité kan waarschijnlijk het best worden verklaard door het seculiere karakter van de stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie. Deze streefde naar opvoeding tot democratie en daarbij passend onderwijs in meer algemene zin, zonder daarbij per se onderscheid te maken tussen verschillende levensbeschouwingen. Vandaar ook de vergelijking die Sengers maakt in het bovengenoemde citaat met de Nederlandse Volksbeweging, die door haar doorbraakstreven op weinig *goodwill* had kunnen rekenen bij katholieke verzuilde organisaties.

Er was het comité echter juist alles aan gelegen om een zo breed mogelijke vertegenwoordiging in de gelederen te hebben, waarbij het met nadruk de confessionele groeperingen niet uitsloot. Zo had het direct bij aanvang van haar bestaan al gezorgd dat het de ondersteuning van een andere katholieke organisatie, de Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KOV) kreeg. Ook die vond dat het nogal onduidelijk was wat er nu precies met democratie bedoeld werd.⁸ Wouter Hogeveen, stuwende kracht achter het comité, kon hier niet veel uitsluitend over geven. Hij deed wel een bescheiden poging:

'Het is niet mogelijk deze reeds van tevoren in een bepaald kleed te steken. De kledingstukken zullen successievelijk moeten worden gefatsoeneerd. Wel achten we de eerste sobere kledij aanwezig. Er is evenwel geen enkele democratie, die bepaalde grondbeginselen kan ontberen: ontwikkelingsmogelijkheid der persoonlijkheid, vrijheid van uiting, Van godsdienst e.d. Het is onze bedoeling, door gemeenschappelijke bespreking, deze grondprincipes

⁷ *Statuten Werkcomité*.

⁸ Archief KOV.

nader te ontwikkelen en vorm en inhoud te doen geven door de levensgemeenschappen zelve.⁹

Al in 1948 vonden de vijftientwintig organisaties die bij de oprichting betrokken waren het moeilijk om tot een gedeelde definitie van democratie te komen.¹⁰ Wel slaagden ze er uiteindelijk in zich te verenigen wat betreft de erkenning van de gelijkwaardigheid (niet gelijkheid) van alle mensen, op individuele ontwikkeling van de persoonlijkheid, vrijwillig aanvaarde verantwoordelijkheid voor de taak als mens in de gemeenschap, vrijheid van uiting, eerbiediging van de rechten van anderen, en de bescherming van de belangen van individu én gemeenschap, door een onpartijdige rechtspraak.

Tussen de regels door werd duidelijk dat de verhouding van de leden van het Werkcomité tot het herzuilde landschap in de naoorlogse Nederlandse samenleving ambivalent was. In 1948 schreef Hogeveen al aan de organisaties die hij achter het comité probeerde te krijgen dat na de bevrijding alle levensbeschouwingen weer hun vertrouwde plaats hadden opgezocht, 'met alle voor- en nadelen daaraan verbonden'. Hij produceerde een jaar later als opzet voor discussie een pamflet, getiteld *Op zoek naar hoger gezag*. Daarin ging hij de problematiek te lijf met behulp van een klassieke verdwyntruc:

'Opvoeding tot democratie is een methode, die verschillende opvattingen over democratie in hun waarde kan laten. (...) Voor Nederland is het gewenst en noodzakelijk, dat de Katholiek, de Protestant, de Humanist, de politieke partijen, vakbeweging, jeugdbeweging e.d. deze uitwerking der essentiële begrippen in eigen kring en in eigen sfeer uitvoeren. Zij kunnen dus niet samensmelten in de een of andere nieuwe groep doch wel samenwerken in het besef, dat juist het handhaven van de eigen levenssfeer op het spel staat.'¹¹

De levensbeschouwelijke versnippering werd voor het streven vorm te geven aan een nationaal debat over politieke opvoeding eigenlijk als een belemmering ervaren, ook al wees men er herhaaldelijk op dat de gemeenschappen alle op hun eigen manier aan democratiebevordering konden doen.¹² Misschien moet de insteek van het comité echter ook worden gezien als een uiting van het op dat moment sterk levende idee van de brede basis: wederopbouw en eenheid over de partijen heen waren daarin sterke ideologische elementen.

Ondanks het feit dat er dus van begin af aan katholieken meededen (KOV),

⁹ Brief Hogeveen 8 november 1948.

¹⁰ Brochure 1954. Het was achteraf niet goed vast te stellen welke dit precies waren. Getuige de ontwikkeling van het comité moet hierbij vooral aan organisaties in de sfeer van het onderwijs worden gedacht. De KOV was er eerder passief bij betrokken.

¹¹ W. Hogeveen, *Op zoek naar hoger gezag* (Haarlem 1949).

¹² Brochure 1954.

bleven ze altijd enigszins sceptisch ten opzichte van het Werkcomité. Confessionelen vormden inderdaad een minderheid binnen het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie. Toch wisten de hardwerkende onderwijsvernieuwers op zeker moment ook vooraanstaande katholieken te strikken om lid te worden, zoals Prof. F.J.Th. Rutten. Deze was van 1948 tot 1952 minister van onderwijs geweest en had toen al plannen gehad voor een integrale benadering van het voortgezet onderwijs, die later door Jo Cals in de Mamoetwet werden verankerd.¹³

De Koude Oorlog en de westerse integratie

In de publicaties van het Werkcomité was de internationale situatie nooit ver weg. Al bij de oprichting waren de initiatiefnemers er zich hiervan bewust: in de statuten had het opgenomen dat speciale aandacht zou worden besteed aan de bestudering van het Nederlandse onderwijs in het kader van de West-Europese, eventueel Atlantische integratie.¹⁴ Er moesten bijvoorbeeld contacten met het buitenland worden gelegd, waarin gestreefd werd naar permanente samenwerking. Op de zevende conferentie van het WOD in 1954 - over 'Mens en techniek' - waren dan ook voor het eerst Belgische afgevaardigden aanwezig.¹⁵ De samenwerking met Belgische academici en onderwijsmensen beviel zo goed dat zij ook daadwerkelijk tot de beoogde permanente samenwerking leidde: tot aan de laatste grote bijeenkomst van het Werkcomité, in 1965, waren de Belgen op de conferenties vertegenwoordigd.

De angstaanjagende internationale situatie, vooral met betrekking tot de spanningen tussen oost en west en het onderwijsbeleid dat in andere landen gevoerd werd, waren voor het comité een extra impuls voor de bepleiting van een gecoördineerde vernieuwing van het onderwijs. Vrije en verantwoordelijke burgers waren volgens voorzitter De Boer een rem op autoritaire en dictatoriale verleidingen, die overigens overal zouden blijven optreden.¹⁶ Hij bespeurde daarnaast een sterke correlatie tussen een waarlijk doorleefde democratie, een goede selectie in het onderwijs van mensen en een stabiel bedrijfsleven. De productiviteit en de arbeidsvrede waren hier namelijk bij gebaat. Verantwoordelijke mensen zijn tevreden en hardwerkend, luidde samenvattend de conclusie.

De urgentie van de missie van het comité werd in de inleiding bij de brochure

¹³ Peter van der Heiden, *In de schaduw van de Mamoet. Het onderwijsbeleid van F.J.Th. Rutten (1948-1952)* (Zutphen 2004).

¹⁴ Universele Verklaring van de rechten van de mens, artikel 5 sub d.

¹⁵ D. de Boer, *Mens en techniek. Technische vorming in de moderne democratische samenleving. Verslag van de 7e onderwijsconferentie van het Werkcomité voor opvoeding tot democratie* (Haarlem 1954).

¹⁶ Inleidende bijdrage aan het verslag van de conferentie in 1954. D. De Boer, *Mens en techniek*.

re over de toekomst van Nederland in West-Europa (1958) uiteengezet. In alle westerse landen werd volgens de inleiding de noodklok geluid over het niveau van het onderwijs en de mate waarin het in staat was de strijd met de Russische totalitaire propagandamachine aan te gaan in de komende tijd. Vrij citerend uit de onderwijspers constateerde het comité dat er een gealarmeerde sfeer heerste.¹⁷

Een probleem was dat de oude nationale ideologie die voorheen een rol speelde, 'deels als nationale schijn is verlaten'. Vanuit een scherpe analyse van de internationale situatie moest duidelijk worden of Europa vanuit zijn eigen cultuurhistorische waarden een doelstelling voor onderwijs en opvoeding kon formuleren of dat het een nieuw antwoord moest zoeken op wat er in het oosten en in Amerika gebeurde.

Het vrije deel van Europa zat ingeklemd tussen de grote machtsblokken, waar naar de mening van het Werkcomité de jeugd in een vrij vast patroon werd opgevoed. Dat gold voor het communistisch blok, maar evenzeer voor de Verenigde Staten. Het communistische systeem had het enorme voordeel dat het geen rekening hoefde te houden met de voorkeuren van individuen, en dat het daardoor systematisch een intellectuele elite op kon leiden. De nadelen daarvan waren overduidelijk: onvrijheid, staatspedagogiek, en belemmering van de individuele ontwikkeling.

Ook de verhouding tot de Verenigde Staten was ambivalent. Zo vond Hogeveen dat 'het onderwijs aldaar opereerde vanuit "een andere benadering" en dat het een "andere traditie" had'.¹⁸ Het kwam eigenlijk aan op de 'juiste selectie van in dat onderwijs tot uiting komende waarden'.¹⁹ De verschillende in het Werkcomité actieve onderwijskundigen waardeerden vooral het feit dat de Amerikanen verder waren met een doelbewuste democratische ideologie in het onderwijs en bezig waren met een veel gelijkwaardiger manier van communiceren tussen leraar en leerling. Ze kenden ook allerlei vormen van democratie in de school zoals schoolraden en klassikale discussie.²⁰ Als zeer positief element werd beschouwd dat de vrije discussie sterk werd gestimuleerd in het Amerikaanse onderwijs. Economische ontwikkeling, techniek en wetenschap werden daardoor sterk gestimuleerd, en dat waren tenslotte precies de gebieden waarop men bang was het af te leggen tegen de Russen. Maar het gebrek aan overheidsinterventie in het onderwijs had ook de 'struggle for life, de harde zakenmentaliteit, de begeerte naar de dollar, waardoor velen ten onder gaan' tot gevolg.²¹ De Europese opvoeding tot democratie moest de *best of both*

¹⁷ Brochure "De toekomst van Nederland in West-Europa. Consequenties voor opvoeding en onderwijs" (Haarlem 1958).

¹⁸ Brochure "De toekomst van Nederland in West-Europa", 31.

¹⁹ KDC, Archief KOV, Brief Hogeveen aan Katholieke Onderwijs Vakorganisatie, 27 maart 1961.

²⁰ A.A. de Groot, "Opvoeding tot democratie", in: *De Gids*, 1961.

worlds zijn, waarin de Russische nadruk op de gemeenschap en de Amerikaanse nadruk op persoonlijke vrijheid met elkaar werden verbonden.

Twee elementen stonden voorop in de hervorming van onderwijs en opvoeding die het Werkcomité nastreefde met het oog op de internationale situatie. Enerzijds verbetering van de kwaliteit van het onderwijs, die cruciaal was om de ontwikkelingen in Amerika en de Sovjet-Unie bij te houden, anderzijds de democratische vorming die van het onderwijs werd verwacht. Essentieel voor dat laatste was het aankweken van een Europees burgerschap, waarvoor steekwoorden als gemeenschapsgevoel, verantwoordelijkheidsbesef, begrip voor anderen en verdraagzaamheid werden gebruikt: de integratie van democratische waarden.²²

Het Werkcomité was een warm pleitbezorger van de Europese integratie, welke op het gebied van onderwijs in de jaren vijftig nog vrij weinig voorstelde. In 1961 kwamen de Europese regeringsleiders wel tot de verklaring van Bonn, waarin opgeroepen werd tot samenwerking in culturele zaken die de politiek te buiten gingen. In het tijdperk De Gaulle was Europa echter nog niet toe aan een soevereiniteitsgevoelig onderwerp als integratie van het onderwijs.²³ Een goede staatsburgerlijke vorming, zo was de algehele tendens op de conferentie van het Werkcomité in 1958, was cruciaal voor het welslagen van de Europese integratie, en die vorming moest leiden tot het aankweken van een Europees burgerschap. Veel belangrijker dan de Tweede Wereldoorlog - tegenwoordig een veelgehoorde legitimatie voor het project Europa - bleek voor het Werkcomité de context van de 'oost-west-spanningen' te zijn. De positiebepaling ten opzichte van communistische staatspedagogiek en democratie *American style* was bepalend.

Een van de dromen van de leden in het Werkcomité was het organiseren van een Europese conferentie. Vanaf 1961 werden daarvoor plannen gemaakt. De verklaring van Bonn zagen ze daarbij als een grote steun in de rug. Naast de UNESCO, de Raad van Europa, de Atlantische Commissie en de Europese Beweging zag het nog plaats voor een nieuwe organisatie die zich met opvoeding en onderwijs moest bezighouden. Het zou dan gaan om een internationaal bureau voor onderwijs en opvoeding dat alle aspecten grondig zou bestuderen en desgewenst stimulerend kon optreden.²⁴

Het Werkcomité liep daarmee in de pas met de voorhoede van bestuurders in Nederland en Europa. Het plan voor de Europese conferentie sneuvelde echter uiteindelijk, omdat de beperkte tijd van de drukbezette leden - die allen

²¹ KDC, Archief J.P.C. de Boer, Hogeveen aan leden werkcomité, Haarlem, 4 september 1963.

²² Brochure "Een visie op Nederlands toekomst in West-Europa. Consequenties voor opvoeding en onderwijs." 11.

²³ Jan Brouwer, *De Europese gemeenschap en onderwijs*, (Baarn 1996) 57.

²⁴ KDC, Archief KOV, Brief Hogeveen aan KOV 27 maart 1961.

in het onderwijs en de politiek vooraanstaande functies bekleedden – helemaal ging zitten in het ijveren voor een nationaal instituut voor politieke vorming.²⁵

Individu en gemeenschap

De eerste conferenties die het Werkcomité jaarlijks organiseerde, hadden gezien de doelstellingen voor de hand liggende onderwerpen in de sfeer van het onderwijs. Voorbeelden hiervan zijn 'Opvoeding tot Democratie', 'Democratie, School en bedrijfsleven', 'Selectie als grondprobleem ener nieuwe schoolorganisatie', en 'De zelfstandigheid van het basisonderwijs'. Het onderwijs was dé plaats in de samenleving waar toekomstige staatsburgers zouden worden gekweekt. Van begin af aan vonden de leden van het Werkcomité dat er drastische hervormingen nodig waren om het onderwijs bestendig te maken voor de nieuwe tijd en de Nederlandse jongeren resistent te maken tegen de totalitaire verleiding.

Uit het werk dat het de WOD gedurende haar zeventienjarige bestaan publiceerde valt een coherent idee af te leiden over de manier waarop de verschillende academici en politici die er zitting in hadden dachten over de vernieuwing van het onderwijs. Daarin waren aandacht voor het individu, een efficiënte doorstroom van begaafdheden, samenhang van schooltypen en aansluiting bij het maatschappelijk leven de kernbegrippen.

Een en ander komt tot uiting in het boekje dat het Werkcomité naar aanleiding van de vierde conferentie in 1952 met als thema onderwijsvernieuwing liet drukken. Aan die conferentie hadden vertegenwoordigers vanuit het hele onderwijsveld meegedaan.²⁶ Over de opkomst viel dus zeker niet te klagen. Het Werkcomité deed zijn naam eer aan door niet alleen te willen praten over onderwijsvernieuwing, maar ook een grondplan voor de synthese van klassikaal en individueel onderwijs op te stellen. Dit plan werd op de conferentie besproken en uiteindelijk ook met enige amendementen aangenomen. Hoewel deze tegenstelling, waarin de bewijslast bij het klassikale onderwijs werd neergelegd, op zichzelf explosief was, werd in het grondplan een veel ambitieuzere agenda geformuleerd. De harmonische ontwikkeling van de persoon moest worden bereikt door individualisering van het onderwijs.

Van deze individualisering, die met nadruk niet in individualisme zou resulteren,

²⁵ KDC, *Archief J.P.C. de Boer*, brief Hogeveen aan leden werkcomité 19 maart 1963.

²⁶ Brochure *Onderwijsvernieuwing: mogelijkheden tot een praktisch uitvoerbare synthese tussen klassikaal en individueel onderwijs voor een in zichzelf verantwoorde zelfstandige volksschool* (Haarlem 1952). Vertegenwoordigd waren o.a. montessori-, dalton-, het Kees Boeke-onderwijs en de vrije school, maar ook het 'klassikale' onderwijs, de opleidingsscholen, de bedrijfsopleiding en de kweekscholen. De Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs was erbij, evenals het Christelijk Paedagogisch Studiecentrum, en gemeentelijke onderwijsinstanties.

hadden de deelnemers grote verwachtingen. Zij zou niet ten koste gaan van de gemeenschapszin, maar haar juist versterken. Het oude klassikale onderwijs voldeed niet meer, omdat het uiteindelijk voor uitval zorgde van kinderen afkomstig uit slechte sociale milieus, zittenblijven versterkte en een nutteloze mentaliteit van gehoorzaamheid inprentte. Daartegenover zong De Boer, voorzitter tijdens de jaren vijftig en hoofd van een MULO-school te Heemstede, de lof van het individueel gerichte onderwijs: het kind kan daarin normen van gedrag, zelfbeheersing en werkindeling leren, noodzakelijk voor een "juist gedrag". In het grondplan werd gesteld dat 'Serieuze arbeid is op iedere trap van onderwijs de grondslag van het schoolleven', maar ook 'vrijheid van uiting dient zoveel mogelijk te worden aangemoedigd'.²⁷

Typerend voor de richting waarin de democratisering van het onderwijs werd gezocht, is wat dit betreft een referaat dat de Belgische pedagoog De Block gaf op de laatste conferentie van het WOD in 1965. Hij zette uiteen dat een onderwijsideologie, waarin niet het kennen, maar het kunnen centraal stond, broodnodig was. Vaardigheden als vragen stellen, persoonlijke opvattingen klaar en duidelijk onder woorden kunnen brengen, kunnen discussiëren, een ander uit kunnen laten spreken, tot een besluit kunnen komen en een groep voorzitten, het moest allemaal onderdeel zijn van echt democratisch onderwijs.

Een tweede terugkerend element in de discussies die gevoerd werden op de verschillende conferenties onder onderwijskundigen, politici en academici was dat van een efficiënte doorstroom van begaafdheden en de samenhang van schooltypen. Al in 1951 ging het al over een betere selectie die tot stand zou komen als er meer naar de individuele leerlingen werd gekeken. Hoe serieus het comité op dit gebied genomen werd, bleek toen Cor Kleijwegt in 1958 een referaat hield op de conferentie over de toekomst van Nederland in West-Europa. Kleijwegt (PvdA) was voorzitter van de bijzondere commissie voor het wetsvoorstel regeling van het voortgezet onderwijs, dat later in de Mammoetwet (1963) zou resulteren. De ideeën over een scholengemeenschap die naar voren werden gebracht door het WOD vonden een steeds verdere verbreiding.²⁸ In 1963 organiseerde het WOD andermaal een conferentie over de thematiek van doorstroming in het onderwijs. Het kreeg hiervoor financiële steun van de Nederlandse regering en van het Nederlands-Belgisch cultureel Verdrag.²⁹

Het derde element dat terugkwam was dat onderwijs meer moest aansluiten

²⁷ Brochure D. De Boer, *"Onderwijsvernieuwing"* (Haarlem 1952).

²⁸ Brochure *"Organisatie en differentiatieproblemen in het onderwijs na de lagere school. Rapport van de 8e conferentie van het Werkcomité voor opvoeding tot democratie"* (Haarlem 1955).

²⁹ Brochure *"De selectie en ontwikkeling der meer begaafden. Een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie"* (Haarlem 1963).

op de maatschappij. Ook hier vond het comité Kleijwegt aan haar kant. Democratisering van het onderwijs was voor hem een grote prioriteit, maar evenzo het onderwijs in democratie. Hij vond dat het Nederlands onderwijs veel van de Amerikanen en Engelsen kon leren in dit opzicht en meer aan vormen als *self-government* en schoolraden kon doen.³⁰ Kleijwegt, doorbraaksocialist en sinds 1956 lid van de Tweede Kamer, merkte op dat de culturele en maatschappelijke vorming weliswaar heel, heel langzaam een plaatsje op het leerplan aan het veroveren was. Maar hij achtte het gevaar ook levensgroot dat het dankzij de doorgefourneerde intellectualisten die er verantwoordelijk voor waren zou ontaarden in kunstgeschiedenis en sociologie. Op die manier zou van wezenlijke vorming niets terechtkomen.³¹ De Mammoetwet voorzag dan ook in de invoering van het vak maatschappijleer. Het zou nog even duren voor hier meer vorm aan werd gegeven, maar we kunnen hier de hand van Kleijwegt duidelijk in herkennen.

We zien steeds dat in het geval van het Werkcomité onderwijs in democratie en democratisering van het onderwijs door elkaar heen lopen. Wat dit betreft is er een duidelijke rode draad bemerkbaar. Het een is een middel tot het ander en omgekeerd. Binnen de Nederlandse discussie over onderwijsvernieuwing bereikte het Werkcomité gestaag een meer invloedrijke positie. Het rapport van de zesde conferentie, die de vernieuwing van het middelbaar onderwijs als thema had, had na drie maanden al drie drukken doorgemaakt.³² De conferenties van het Werkcomité vormden een soort forum waar de stand van het Nederlands onderwijs bediscussieerd kon worden en waaraan onderwijskundigen, politici en academici over de partijen heen aan deelnamen.

Gedurende de jaren vijftig sloten steeds meer prominenten zich bij het Werkcomité aan, zoals de eerder genoemde prof. Rutten, sinds de oorlog een pleitbezorger van vernieuwing van het onderwijs. Van een nog groter belang was echter de toetreding van de socioloog en historicus P.J. Bouman. Deze hoogleraar sociologie te Groningen was een nationale bekendheid die populariserende boeken schreef over de eigentijdse geschiedenis. Hij deed daarin een poging tot een 'filmische verbeelding van het verleden', wat hem op stevige kritiek van vakgenoten kwam te staan. Bouman was bovendien lid geweest van de NVB³³, en de auteur van een vaak herdrukte *Algemene maatschappijleer*.³⁴ Hij schreef in 1953 de bestseller *Revolutie der eenzamen* en was een energiek

³⁰ Brochure "Een visie op Nederlands toekomst in West-Europa. Consequenties voor opvoeding en onderwijs." (Haarlem 1958).

³¹ Brochure "Een visie op Nederlands toekomst in West-Europa".

³² Brochure *Mens en techniek. Technische vorming in de moderne democratische samenleving. Verslag van de 7e onderwijsconferentie van het Werkcomité voor opvoeding tot democratie* (Haarlem 1955) 12.

³³ Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).

³⁴ P.J. Bouman, *Algemene maatschappijleer* (Amsterdam 1947).

organisator die in talloze gremia actief was.³⁵ Het was in dat licht geen wonder dat hij halverwege de jaren vijftig ook het Werkcomité onder zijn hoede nam. Vanaf toen prijkte zijn naam steeds bovenaan de afzenders als er weer een missive rondging langs maatschappelijke organisaties.

Een van de meest energieke en in de onderwijswereld rijzende sterren die het Werkcomité vanaf halverwege de jaren vijftig aan zich wist te binden was de briljante sociaal-psycholoog Adriaan de Groot. Deze ontwikkelde zich tot een ideoloog van onderwijsvernieuwing en het was mede aan zijn invloed te danken dat in 1967 onder andere de Cito-toets tot stand kwam. In 1961 schreef hij een artikel in *De Gids* over opvoeding tot democratie, waarin hij promotie maakte voor het Werkcomité. In de inleiding van het artikel schreef hij dat toen het comité hem voor het eerst had aangezocht voor een lezing, hij aan Gerrit Bolkestein vroeg wat voor club dat nu was.³⁶

'Zijn informatie kwam hierop neer: een sympathieke groep; idealistisch maar niet onpraktisch; niet aan partijpolitiek gebonden; zonder veel invloed; voorzitter en secretaris zijn onderwijzers. (...) ik heb toen de lezing gehouden, het contact prettig gevonden, gemerkt dat dr. Bolkesteins informatie volstrekt juist was- met inbegrip van het sympathieke en het niet-invloedrijke van de groep- en ik heb vanaf die tijd regelmatig meegewerkt aan conferenties en enkele andere activiteiten van het Werkcomité, de laatste zes of zeven jaar als lid van het comité.'³⁷

De droom van een nationaal instituut

Ongetwijfeld was Bouman de leidende figuur in de verbreding van de missie en ambitie van het Werkcomité begin jaren '60. Centraal daarin stond, naast de organisatie van een jaarlijk Europese conferentie over opvoeding en democratie, ook het ijveren voor een Permanent Instituut voor Opvoeding tot Democratie. Vooral Bouman zette zijn gewicht hierachter. Begin 1963 had hij een gesprek met minister Cals, die er wel wat in zag. Bouman, ook lid van het comité voor de herdenking van 150 jaar Koninkrijk der Nederlanden, bracht als argument in dat het oprichten van een instituut een goede manier zou zijn om dit te vieren.

Het instituut zou een geheel eigen taak moeten krijgen ten opzichte van bijvoorbeeld de pedagogische Centra, de beroepsorganisaties, het Nederlands Cultureel Contact, de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoe-

³⁵ H. Van der Hoeven, 'Bouman, Pieter Jan (1902-1977) in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

³⁶ Gerrit Bolkestein (1871-1956), was minister van onderwijs in het kabinet De Geer II tijdens de Tweede Wereldoorlog, en was na de oorlog adviseur van minister van onderwijs Gielen (1945-1948).

³⁷ A.A. De Groot, "Opvoeding tot democratie", *De Gids*, 1961:2, 195-208.

ding en Onderwijs, en duidelijke raakpunten moeten hebben met de Europese Beweging, en de Contactgroep voor Europese Voorlichting in het Nederlandse Onderwijs.³⁸ De poging zich te onderscheiden van de eerstgenoemde organisaties houdt verband met het idee van het *Werkcomité*. Zoals het WOD steeds probeerde haar conferenties uit te tillen boven een academisch onderonsje door concrete actieplannen voor onderwijsvernieuwing te formuleren, waar vooralsnog niet altijd zoveel mee werd gedaan, moest ook het Instituut meer worden dan een ideële organisatie die interessante brochures uitgaf. De pretentie was werkelijk vorm te gaan geven aan de onderwijsvernieuwing, met nadruk in Europees verband. De aansluiting bij de Europese Beweging, waarvan de voorzitter overigens lid was van het WOD, is in dat licht bezien logisch.³⁹

Het Werkcomité had een non-profit instelling voor ogen die aan onderzoek en studie zou doen, voorlichting zou geven, contacten en samenwerking zou vergroten en een eigen periodiek zou doen verschijnen. Vanzelfsprekend ging het zich inhoudelijk gezien bezig houden met opvoeding en onderwijs, bijvoorbeeld met de vormgeving van het vak maatschappijleer. Ook hier legde het weer de nadruk op individu én gemeenschap, persoonlijke ontplooiing én aanpassing, zo belangrijk voor het geheel van de samenleving, maar ook voor het in stand houden van de welvaart: die kwam immers steeds meer te rusten op het toepassen van wetenschap.

'Een democratische levenshouding groeit in een democratisch functionerend milieu. De opvoedingssituatie van de moderne jeugd verschilt aanmerkelijk met die van een vorige generatie. De aanpassing van de jongeren aan deze gewijzigde nationale en internationale situatie vraagt bezinning op democratische beginselen.'

De intrinsieke link tussen onderwijsvernieuwing en versterking van de democratische gezindheid komt in bovenstaande legitimerende formule duidelijk tot uiting. Het instituut dat men voor ogen had, zou dan ook een veel sterkere nadruk op onderwijsvernieuwing hebben dan de plannen voor een nationaal centrum voor politieke vorming die in de jaren zestig en zeventig door bijvoorbeeld de Stichting Burgerschapskunde en het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming werden ontwikkeld. Daarin draaide het veel meer om politieke vaardigheden en directe politieke activiteit van de mondige burger. Vergeleken daarmee had het Werkcomité toch een abstracter doel voor ogen, waarin begrippen als zelfwerkzaamheid en verantwoordelijkheidsbesef een grote rol speelden.

³⁸ D.J.E. Timmers aan de leden van het Werkcomité 11 januari 1963, (archief J.P.C. de Boer).

³⁹ Dr. W. Verkade was in 1962 voorzitter van de Europese Beweging vestiging Nederland te Arnhem. (Archief J.P.C. de Boer, brief Hogeveen 24 oktober 1962).

Een van de leden van het Werkcomité, dhr. Goote, was Inspecteur-Generaal van het ministerie van Onderwijs. Hij bracht naar voren dat de noodzaak van het Instituut wel goed moest kunnen worden aangetoond. In reactie daarop ontstond onder de leden discussie over de manier waarop die noodzaak dan over het voetlicht moest worden gebracht. Er waren genoeg handvaten voor de praktische vormgeving van opvoeding tot democratie, zo meenden de leden, zoals verbetering van de democratische structuur van de onderwijsorganisatie: 'Hervormingen, die in een ideëel verband pas goed tot hun recht komen'.⁴⁰

Het Instituut kwam er niet. Dat had er onder andere mee te maken dat Cals werd opgevolgd door de VVD-minister Theo Bot, die minister van onderwijs was van 1963 tot 1965. De vertegenwoordiger van het comité in de Eerste Kamer, prof. J.W. van Hulst (CHU), had tijdens de behandeling van de onderwijsbegroting in 1963 een pleidooi gehouden voor het Instituut. Brieven waren uitgegaan naar de verschillende fracties of deze zijn pleidooi wilden ondersteunen. De respons was lauw, en de minister reageerde afwijzend. Hij wilde niet verdergaan dan incidentele subsidiëring.⁴¹

Het comité moest verder roeien met de riemen die het had. De bezetting van de riemen werd wel iets uitgebreid. Er werden vertegenwoordigers vanuit bijvoorbeeld de vakbeweging aangetrokken, en de PvdA betuigde als enige partij haar adhesie. Ook in 1964 bleek Bot niet te vermurwen, ondanks energieke pogingen van Bouman en Kleijwegt.⁴² De minister bleek wel geïnteresseerd in het rechtstreeks betrekken van de jeugd in haar staatsburgerlijke vorming, maar vond dat het Werkcomité daarin nog tekort schoot. Juist omdat het in het zo felbegeerde instituut niet aan politieke educatie wilde gaan doen in meer op de concrete politiek toegespitste zin, zoals SBK en NCDB vanaf 1967 zouden gaan doen, maar steeds uitging van het logisch voortvloeien van democratische vaardigheden uit het onderwijs. Het werd niet goed duidelijk waarom het meer was dan een organisatie op het gebied van onderwijsvernieuwing zoals de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs.

Ook de naam van het Comité ontmoette bezwaar. Waarschijnlijk moet dat laatste worden verklaard door Bots liberale huiver voor staatspedagogiek. Een vrees die niet geheel onterecht was, aangezien de droom van een planmatige aanpak op grote schaal het Werkcomité nooit heeft verlaten. Het wist de sprong niet te maken van onderwijsvernieuwing naar specifieke *politieke* educatie en participatie.

⁴⁰ KDC, Archief J.P.C. de Boer, 19 maart 1963, Hogeveen aan leden werkcomité.

⁴¹ KDC, Archief J.P.C. de Boer, Hogeveen juli 1963.

⁴² Mr. Th.M. Bot, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van 24 juli 1963 tot 14 april 1965.

Van individu tot staatsburger

Door de lobbyingen voor het Instituut, de arbeid voor verbreding van de basis van het instituut en discussie over de richting die het Werkcomité op moest, werden er in de jaren zestig maar twee conferenties georganiseerd. De conferentie in 1963 ging over de 'doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie'. De noodzaak van een flexibele doorstroom in het onderwijs voor een gezond functionerende democratie werd andermaal beklemtoond, evenals het feit dat het mondig maken van burgers een rechtstreekse bijdrage was aan de ideologische strijd in de internationale politieke constellatie.⁴³

Na de mislukking van het plan voor een nationaal instituut voor politieke vorming, een worsteling die in Nederland eigenlijk tot aan de oprichting van het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) in 1992 doorging, stortten de leden van het comité zich nog één keer op een grote conferentie. Deze kreeg de kloeke titel *Van individu tot staatsburger. De toekomst van onze democratie*.

Er was alleen wel iets veranderd in de wereld buiten die van academici, onderwijskundigen en gerespecteerde CHU-politici, zoals mr J.J. Schokking, die inmiddels voorzitter was geworden. Met een schok was de chaos en het rumoer van de Amsterdamse straten het gesoigneerde gezelschap binnengedrongen. Voor de ijveraars van het Werkcomité was dit zondermeer een verheugende ontwikkeling.

'In het jongste verleden heeft de democratie ongetwijfeld veld gewonnen. Op allerlei gebieden zijn de paternalistische vormen van gezag in verval geraakt; soms zijn ze geheel verdwenen. Ze moeten wijken voor de drang naar de toepassing van democratische methoden en procedures. Overgeleverde hiërarchieën, waarin bepaalde groepen onmondig bleven, worden niet meer geaccepteerd. Termen als medezeggenschap, inspraak, vertegenwoordiging zijn in dit verband aan de orde van de dag. De voorstellen die over de nadere uitwerking en praktische toepassing van de genoemde denkbeelden de ronde doen, zijn weliswaar niet altijd even gelukkig, maar er is een onmiskenbare verschuiving, zowel in het denken van de gemiddelde burger als in de beheersvormen van allerlei instituties zelf.⁴⁴

⁴³ Brochure "De selectie en ontwikkeling der meer begaafden. Een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie" (Haarlem 1963).

⁴⁴ P.J. Bouman, 'Verantwoording', in: *Van individu tot staatsburger. De toekomst van onze democratie : rapport van de 13de studieconferentie van de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie in samenw. met een voorlopig Belgisch comité van gelijke oriëntatie, gehouden op 11, 12 en 13 nov. 1965 te Amersfoort* (Deventer 1966).

Het nieuwe, verbrede comité werd aan het publiek voorgesteld, evenals zijn nieuwe, verbrede doelstelling. Had het zich voorheen op onderwijs geconcentreerd, nu ging het zich veel meer met de sociale en internationale politiek bezighouden. Haar nieuwe taak zag zij erin gelegen helderheid te scheppen in de verwarring die het veelvuldige gebruik van het woord democratie in de media opleverde. 'De moderne democratie vraagt een hoge graad van bewustheid en begrip bij iedereen die zij tot participatie oproept,' zo valt er opeens te lezen.⁴⁵

Het republikeinse vocabulaire, zoals de Utrechtse politiek -historicus Ido de Haan het noemt, had zijn intrede gedaan.⁴⁶ Duidelijk werd dat bijvoorbeeld Bouman de anarchisten van Provo bepaald niet tot de opbouwende vertolkers van het nieuwe democratische elan rekende. In zijn inleiding bij het blok over 'democratie: sociologisch beschouwd' stelde Bouman dat het rancuneuze schoppen tegen het establishment door de Provo's een teken van de uitholling van de democratie was. Hun gedrag werd volgens Bouman aangemoedigd door kranten, die bij gebrek aan een effectieve politieke oppositie speculeerden op latente gevoelens van onlust en ontevredenheid.

Bouman hield vast aan een politieke opvoeding die bestond in het ingroeien in cultuurpatronen en een voorbereiding op de samenleving, meer een civiel dan een politiek burgerschap.⁴⁷ Wat dat betreft had Bouman duidelijk de antiautoritaire boot gemist. Wel pleitte hij voor vergroting van de transparantie, maar dan vooral binnen de massamedia, zodat instanties die zich moeilijk konden verdedigen niet zomaar zouden worden besmeurd. De vrije, negentiende-eeuwse publieke sfeer was sinds lang verleden tijd, zo betoogde hij, en nu moest het volk leren omgaan met de massamedia.

De Groot bleek iets meer te kunnen met de geluiden die vanaf de Amsterdamse gracht zijn werkkamer aan de Gemeentelijke Universiteit binnenkwamen. Hij ging daarvoor zijn boekje als psycholoog te buiten en betrad het strijdperk der geschiedenis. Echt gedemocratiseerde instituties, betoogde hij, werden in de geschiedenis nooit gerealiseerd door opvoeders en welwillende instanties maar door verdrukte groepen zelf en door pressiegroepen.

Hij vroeg zich op dat moment nog af waar men die pressiegroepen vandaan moest halen. Hij wees op de studenten, de op te voeden mensen zelf: daar was al iets in ontwikkeling. Dat had hij met een understatement aangeduid, zo bleek in de vijftien jaar na de conferentie. Studenten die zich met de opleiding bemoeiden vond hij in 1965 een novum dat hij alleen maar kon toejuichen als een nuttige democratische ontwikkeling. Hij vond zelfs dat de naam Werkcomité

⁴⁵ P.J. Bouman, 'Verantwoording', in: *Van individu tot staatsburger. De toekomst van onze democratie*.

⁴⁶ Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993)

⁴⁷ P.J. Bouman, 'Democratie, sociologisch benaderd', in: *Van individu tot staatsburger. De toekomst van onze democratie*.

voor Opvoeding tot Democratie moest worden aangevuld met het punt *Opstoken tot democratie*. Bij ontstentenis van verdrukke arbeiders in de welvaartsstaat zag hij voor de studenten een rol als democratische voorhoede weggelegd.

Aan het einde van de conferentie constateerde Schokking dat zijn comité vaak werd verweten dat het te theoretisch was. Dat verwijt was niet terecht, zo meende hij. Het was zelfs uitermate praktisch, omdat het probeerde opnieuw gedaante te geven aan een samenleving, die bezig was haar overgeleverde vormen te verliezen. Hij overzag de geschiedenis van het comité en constateerde dat er in die tijd een aantal belangrijke ontwikkelingen hadden plaatsgehad: op het gebied van het onderwijs waren er nu veel invloedrijke lichamen in de weer - we spreken hier na de aanneming van de Mammoetwet - en 'vormingsactiviteiten' van allerlei soort waren nog maar net goed bezig aan een enorme opmars die tot eind jaren zeventig zou duren. Het Werkcomité kon tevreden zijn over de nieuwe geest die door de polder waaide.

Toch werd dit de laatste activiteit van het Werkcomité. Een aantal van haar leden, zoals Schokking, zetten hun engagement voor de politieke opvoeding voort in het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming. Deze groep, onder leiding van hoogleraar staats- en bestuursrecht S.W. Couwenberg en politicoloog W. Langeveld, nam contact op met het comité en bundelde met haar de krachten, ondanks de ideologische bezwaren die sommige leden van de NCDB-commissie tegen de visie van het WOD hadden. De beide partijen konden het volgens Van Meeuwen eigenlijk heel moeilijk eens worden over de doelstellingen van het instituut, en werkte de meningsverschillen weg achter een vage doelomschrijving.⁴⁸

Hoewel niet duidelijk werd bij Van Meeuwen wat die bezwaren en meningsverschillen precies behelsden, is het niet moeilijk om zich er een voorstelling van te maken. De nadruk bleef bij het Werkcomité toch altijd liggen op democratische veranderingen door vernieuwing van onderwijs en opvoeding, en veel minder op politiek burgerschap. De participatie-ideologie was, getuige ook *Van individu tot staatsburger*, maar gedeeltelijk binnengekomen, en werd op zeer elitaire wijze benaderd. Het is geen wonder dat bijvoorbeeld Bouman zich met het NCDB ook niet meer heeft geëngageerd.

De idealistische intellectuelen van het Werkcomité konden ook niet helemaal mee met de nieuwe wind van contestatie en strijd die vanaf 1966 het politieke klimaat en vocabulaire gingen bepalen. Hoezeer bijvoorbeeld De Groot ook begrip had voor het protest van de studenten, radicale polarisatie en beaming van politieke strijd als categorie van de democratie zat er niet in. Door zijn onder-

⁴⁸ Jos van Meeuwen, *Afscheid van 25 jaar Nederlands Centrum voor democratische burgerschapsvorming* (Amsterdam 1992).

wijskundige benadering trachtte het Werkcomité de democratie ook consequent te depolitiseren. De tragiek van de vernieuwingsstrevers was erin gelegen dat democratie pas echt een toverwoord werd toen het retorisch kon worden ingezet voor de strijd met de macht, hoe illusoir die soms ook was.

Ook al miste het Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie uiteindelijk de boot naar de antiautoritaire jaren zestig, het was een forum voor de voorhoede op het gebied van democratisering en vernieuwing in het onderwijs. Het Werkcomité was een typische naoorlogse, opbouwende organisatie, die consequent dacht vanuit een opvatting over democratie als harmoniemodel: individu en gemeenschap. Haar leden meenden niet dat een opvoeding tot democratie het conflict als uitgangspunt moest nemen maar veeleer het individu tot samenwerking uitnodigen.

Wim de Jong (1982) is junioronderzoeker aan de afdeling politieke geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij werkt aan een proefschrift over de democratische cultuur van de jaren zeventig.

Laudatio

Ook dit jaar heeft ET•VT een prijs uitgelooft voor het beste tweedejaarswerkstuk uit de cursus Geschiedenis, Cultuur en Literatuur van de Nederlanden. De jury – Joost Rosendaal namens het bestuur en ondergetekende namens de redactie – heeft zich gebogen over de vraag welk werkstuk niet alleen het beste voldoet aan de eisen die door de opleiding aan een werkstuk gesteld worden, maar bovendien geschikt is voor publicatie in het tijdschrift. Een werkstuk over een zeer specifiek onderwerp zou bijvoorbeeld minder geschikt kunnen zijn, maar de ervaring leert dat de auteurs van de écht goede werkstukken ook rekening houden met hun lezers en in het onderzoeksverslag zorgen voor een zekere dramaturgie en toegankelijkheid. Na bestudering van alle werkstukken die door de werkgroepdocent met een 9 beoordeeld waren (acht in totaal), heeft de jury unaniem voor de tekst "Behoeft U voor den Romantischen stijl!" van Germa Greving gekozen. Wellicht ten overvloede: omdat ook ET•VT haar redactie rekruteert uit de crème de la crème van met name de tweedejaarsstudenten, waren de door de jury beoordeelde teksten geanonimiseerd. De vraag of een goed tweedejaarswerkstuk vele deuren opent, zelfs die van ET•VT-redactiekantoren, of dat redactie-ervaring zich uitbetaalt in betere studieprestaties, willen we in deze laudatio niet beantwoorden.

Greving's werkstuk verbindt politiek en cultuur met elkaar door in te zoomen op de Nederlandse kunstkritiek uit de vroege negentiende eeuw. In dit geval, de bewering dan wel constatering van Benno Tempel dat de aversie tegen Frankrijk en Franse cultuur in Nederland in de jaren dertig van de negentiende eeuw ertoe leidde dat de Franse modetrend van de "Romantiek" in de schilderkunst in Nederland een negatieve connotatie kreeg. Deze bredere probleemstelling wordt geoperationaliseerd in een vergelijkend receptieonderzoek naar twee tijdgenoten, de Franse schilder Eugène Isabey en de Nederlander Wijnand Nuyten. Beiden schilderden bij voorkeur nautische taferelen en soms precies dezelfde motieven. In een geobjectiveerde classificatie van de schilderijen van beide kunstenaars domineren de overeenkomsten en dus, concludeert Greving, kunnen verschillen in waardering door de kunstkritiek van die tijd daaruit niet verklaard worden. Uit de analyse van de kritiek blijkt wel dat de typisch Romantische stijl met onnatuurlijk felle kleuren en taferelen niet in de smaak viel, maar van een afkeuren van Franse culturele invloed was geen sprake. Het conservatisme van de critici met hun voorliefde voor een classicistische stijl lijkt een afdoende verklaring te bieden. De tijdschriften bieden tenminste geen bewijs voor het tegendeel en voor de stelling van Tempel, omdat ze de Romantiek niet als *Frans* verschijnsel veroordelen en ook niet als on-Nederlands aan de kaak stellen. Al met al een degelijke scriptie met een specifieke, maar goed volgehouden en beargumenteerde vraagstelling. Rest Germa met de ET•VT-prijs 2008/2009 te feliciteren en de ET•VT-lezer veel leesplezier te wensen. •

Behoeft u voor den Romantischen stijl!

Een analyse van de schilderkunst van Wijnand Nuyten en Eugène Isabey

'Daar waar je niet bent, is het geluk.' Deze zin komt uit een lied van Franz Schubert genaamd *Wanderer* (1816). Het is tevens de zin waar het boek *Meesters van de Romantiek* mee opent.¹ Dit boek vormt de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling die in 2005 in de Kunsthal te Rotterdam plaatsvond. Met de collecties uit het Rijksmuseum te Amsterdam als uitgangspunt werd er een poging ondernomen om de Nederlandse Romantiek in de schilderkunst te definiëren. De tentoonstelling kan gezien worden als een recent moment in de discussie over de verbinding tussen de Romantiek en Nederland. De vraag die centraal staat in deze discussie gaat in op het al dan niet bestaan van de Romantiek in de Nederlandse schilderkunst.

Oordelen over Romantiek in Nederland

In 1948 verscheen het door Jan Knoef geschreven boek *Een eeuw Nederlandse schilderkunst*. Met dit boek werd een aanzet gegeven tot het weergeven van de Romantische schilderkunst en Romantische schilders in Nederland. Knoef bevestigt in dit boek heel stellig het bestaan van de Romantiek in Nederland. Hij neemt de lezer mee langs verschillende schilders om uiteindelijk bij de grootste attractie uit te komen: Wijnand Nuyten. Nuyten is volgens Knoef dé schilder die in zijn werken de Europese Romantiek het beste naar voren laat komen, al ontkent hij niet dat ook andere schilders Romantische trekken vertoonden. Die Romantische trekken zijn echter volgens Knoef moeilijk in één lijn te bezien: '(...) er zitten aan het verschijnsel [de Romantiek] zoveel kanten, dat een volledig dekkende formule waarschijnlijk zelfs niet zou zijn op te stellen.'² Knoef besluit het hoofdstuk over de Romantiek met de woorden 'De Romantiek was een zaak, die de Nederlander (...) weinig lag.'³ Dit bleek volgens Knoef onder meer uit het gegeven dat ook recensenten in het derde decennium van de negentiende eeuw niet heel positief spraken over de Romantiek.⁴ Welke recensenten dit zijn en over welke schilders zij een oordeel vellen, wordt niet verteld.

¹ R. de Leeuw, J. Reynaerts, B. Tempel (ed.), *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850* (Zwolle 2005) 7.

² J. Knoef, *Een eeuw Nederlandse schilderkunst* (Amsterdam 1948) 52.

³ Knoef, *Een eeuw Nederlandse schilderkunst*, 66.

⁴ Ibidem, 52-67.

Louis van Tilborgh sprak in 1984 onder andere zijn mening uit over het boek van Knoef in het artikel, 'Dutch Romanticism: a provincial affair'. Hij stelt dat Knoef zijn standpunt baseert op uitspraken van kunstcritici die de term Romantiek op een andere manier gebruikten dan Franse en Duitse tijdgenoten.⁵ Zelf neemt hij het standpunt in dat in Nederland niet van een Romantiek gesproken kan worden, omdat de verschillen met de Franse en Duitse tijdgenoten te groot zijn.⁶ Welke kenmerken vervolgens aan de Duitse Romantiek toe te dichten zijn en welke ontbreken in Nederland houdt hij voor de lezer verborgen.⁷

Enige tijd na Van Tilborgh volgde in 1997 een artikel van Toos Streng, getiteld: 'Romantiek als spookbeeld: het "juste milieu" in de schilderkunst in Nederland tussen 1815-1848'. Zij is van mening dat de term Romantiek door contemporaine critici gebezigd werd als veroordeling voor een schilder die geen evenwicht tussen lijn en kleur heeft gezocht; een kwestie die ook door Van Tilborgh werd besproken.⁸ Zij nam op basis van dit gegeven het standpunt in dat de Romantiek vandaag de dag niet als één school of stroming gezien kan worden en zet zich daarmee af tegen Van Tilborgh.⁹ Volgens haar streefden de critici uit de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw het behoud van 'juste milieu' na, een Franse term die staat voor kunst van de gulden middenweg tussen classicisme en Romantiek. In Nederland werden extreme stellingnames vermeden om zo de aanhangers van het classicisme en die van de Romantiek te verzoenen.¹⁰

Het boek *Meesters van de Romantiek* vormt een recent sluitstuk van de discussie. De samenstellers van de gelijknamige tentoonstelling in Rotterdam, Ronald de Leeuw en Benno Tempel, proberen met hun werk het bestaan van de Romantiek in Nederland te benadrukken en herwaardering op te roepen. Dit pogen ze onder andere te doen met hoofdstukken over de complexiteit van de Romantische geesteshouding en de vergelijking van de Nederlandse Romantiek met die uit andere landen, want ondanks een zekere eigenheid in de Nederlandse Romantiek, bestonden er ook veel overeenkomsten met de Romantiek elders in Europa.¹¹

Kritiek op de tentoonstelling *Meesters van de Romantiek* kwam van de letterkundige en Amsterdamse hoogleraar Willem van den Berg. Hij schreef in

⁵ L. van Tilborgh, 'Dutch Romanticism: a provincial affair', *Simiolus* 14 (1984) afl. 3, 179-180.

⁶ Van Tilborgh, 'Dutch Romanticism', 181, 188.

⁷ Ibidem, 180.

⁸ C.F.M. Streng, 'Romantiek als spookbeeld: het "juste milieu" in de schilderkunst in Nederland tussen 1815-1848', *Feit en fictie* 3 (1997/1998) afl. 4, 37.

⁹ Streng, 'Romantiek als spookbeeld', 42.

¹⁰ Ibidem, 44.

¹¹ J. Tollebeek, 'Het kleine gebaar. Romantiek in Nederland', *Ons erfdeel* 49 (2006) afl. 3, 425-427.

1973 een proefschrift over het gebruik van de term 'romantisch' in Nederland.¹² De term 'romantisch' omvat in de catalogus veel te veel kenmerken volgens Van den Berg. Op die manier zouden de samenstellers van de tentoonstelling naar manieren gezocht hebben om zoveel mogelijk schilderijen onder een welhaast alles overkoepelend begrip 'Romantiek' te kunnen plaatsen.¹³ De binaire tegenstellingen die in het boek gebruikt zijn om bepaalde thema's van de Romantiek aan te duiden (zoals 'tijdelijk' versus 'eeuwig', 'modern' tegenover 'verleden' en dergelijke) zijn volgens Van den Berg te universeel om ze specifiek Romantisch te noemen.¹⁴

Met dit punt staat Van den Berg in de lijn van de literatuurwetenschapper Arthur Lovejoy. Aan het begin van de twintigste eeuw voerde hij met René Wellek een debat over de betekenis van de term 'Romantiek'. Lovejoy stelde in zijn 'On the discrimination of Romanticisms' dat er te veel betekenissen werden toegekend aan de term 'Romantiek' en dat men ook zou moeten spreken over de term in het meervoud, omdat er op nationaal niveau en binnen de literatuur van een bepaald land meerdere 'Romantieken' te onderscheiden zijn.¹⁵ René Wellek schreef als reactie hierop in 1949 'The concept of "romanticism" in literary history' waarin hij de Romantiek juist afschildert als een coherente beweging.¹⁶

Nederland ten opzichte van Europa

Hoewel de Nederlandse Romantiek in de discussie centraal staat, wordt de situatie veelvuldig vergeleken met die in andere Europese landen. Toch blijft onduidelijk welke historische ontwikkelingen voor wederzijdse beïnvloeding centraal hebben gestaan. Neem de verhouding tussen de Romantische schilderkunst in Frankrijk en Nederland. Benno Tempel schreef in de catalogus *Meesters van de Romantiek* over een anti-Franse houding onder kunstcritici in de jaren dertig van de negentiende eeuw. Deze anti-Franse houding zou er volgens hem toe bijgedragen hebben dat de term Romantiek in Nederland slecht ingeburgerd is.¹⁷ Het zou oneigen aan een historicus zijn om deze stellingname niet te bevragen. Zou de anti-Franse houding werkelijk de bewondering voor het cultureel bloei-

¹² W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Utrecht 1973) in: Streng, 'Romantiek als spookbeeld', 37.

¹³ W. van den Berg, 'De wedergeboorte van de Romantiek of "that which we call a rose"', *De negentiende eeuw* 29 (2005) afl. 4, 290, 292.

¹⁴ Van den Berg, 'De wedergeboorte van de Romantiek', 291.

¹⁵ A.O. Lovejoy, 'On the discrimination of Romanticisms', *Publications of the modern language association of America* 29 (1924) 229-253 in: W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch'*, 2-4.

¹⁶ R. Wellek, 'The concept of "romanticism" in literary history', *Comparative literature* 1 (1949) 1-23, 147-172 in: W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch'*, 4-5.

¹⁷ B. Tempel, 'Nederlandse Romantiek. Een plaatsbepaling', De Leeuw e.a., *Meesters van de Romantiek*, 77.

ende Frankrijk teniet gedaan hebben? Is een algemene uitspraak als deze over de gehele receptie van Nederlandse Romantische schilderkunst niet te onge-nuanceerd?

Knoef sprak in 1948 met veel bewondering over Wijnand Nuyen (1813-1839). Zijn Franse tijdgenoot is Eugène Isabey (1803-1886). De overeenkomsten in schilderstijl trokken in hun tijd al de aandacht van publiek en recensenten.¹⁸ Daardoor zouden zij genoodzaakt zijn de kenmerken van de Franse Romantiek in verband te brengen met de Nederlandse Romantiek, alsmede aan ons te tonen of een anti-Franse houding in de receptie van de Nederlandse Romantische schilderkunst van de jaren 1830-1855 aanwezig was.

De verbondenheid in de schilderstijl van Nuyen en Isabey

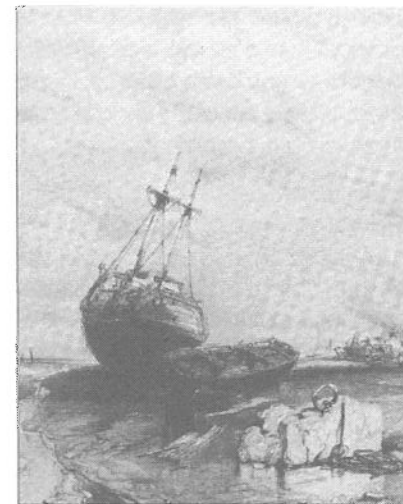
Rond het jaar 1830 vertrok de tiener Wijnand Nuyen naar Parijs om daar samen met zijn collega en vriend Anthonie Waldorp te proeven van het Franse schildersleven. Frankrijk werd op dat moment overspoeld met schilderijen van 'woeste schipbreuken', 'stormachtige kustscènes' en 'dromerige Normandische havens'.¹⁹ Het zou niet verwonderlijk zijn als Nuyen ook in die tijd kennis gemaakt heeft met de Franse schilder Eugène Isabey. Isabey ontwikkelde zich in de jaren dertig zo snel, dat hij tegen 1833 roem had verworven met zijn marine- en strandgezichten. Nuyen bekeek de werken van Isabey niet alleen, hij kopieerde ze ook. Zo zijn er aquarellen gevonden van Nuyen die bijna exact overeenkomen met de litho's van Isabey, genaamd *Radoub d'une barque à marée basse* (Opkalefateren van een schip bij laag tij) en *Marée basse* (Laag tij), waarvan laatstgenoemde op de volgende pagina is afgebeeld.

Naast de exacte kopieën zijn er ook veel overeenkomsten in schilderstijl tussen andere schilderijen van Isabey en Nuyen te ontdekken. Allereerst is het opvallend dat beide schilders zich richtten op de nautische schilderkunst en wel de zeegezichten die vooral aan de Normandische kust te plaatsen zijn. De verschillen en overeenkomsten binnen dit genre zijn duidelijk weer te geven door middel van de stijl- en vormanalyse van Heinrich Wölfflin.²⁰ Twee nautische schilderijen uit de jaren dertig van de negentiende eeuw, te weten *Flottille de pêche par gros temps* (1831) van Isabey en *Schipbreuk op rotsachtige kust* (1836) van Nuyen lenen zich goed voor de analyse.

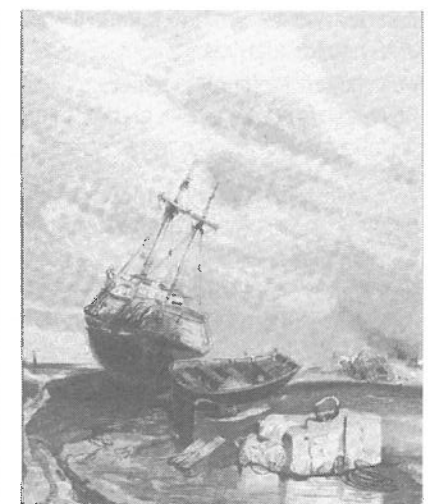
¹⁸ Dit verband wordt onder andere gelegd in het boek; H.E. van Gelder, e.a. (ed.), *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*. De negentiende en twintigste eeuw X (4e druk; Zeist 1965) 1890.

¹⁹ J. Sillevius, 'Wijnand Nuyen', *Wijnand Nuyen. Romantische werken* (Den Haag 1977) 11-12.

²⁰ H. Wölfflin ontwikkelde aan het begin van de twintigste eeuw een systeem om de vorm van schilderijen op een objectieve manier te kunnen bestuderen. Aan de hand van

Afbeelding 1: *Marée basse* van Eugène Isabey (1833).

Afbeelding 2: *Schip en sloep op 't strand* van Wijnand Nuyen (na 1833).

Het eerste criterium van Wölfflin is de keuze van de schilder voor een 'lineaire' of 'picturale' schilderstijl. Onder een lineaire schilderstijl verstaat Wölfflin het schilderen met behulp van scherpe lijnen en een duidelijk onderscheid in de verschillende elementen op het schilderij. Bij een picturale schilderwijze lopen de verschillende elementen in elkaar over; de contouren zijn zacht. Er is bij de schilderijen van zowel Nuyen als Isabey sprake van een picturale stijl, doordat de scheidslijnen van de verschillende elementen in het schilderij niet gevormd worden door scherpe lijnen, maar door verschil in kleur.

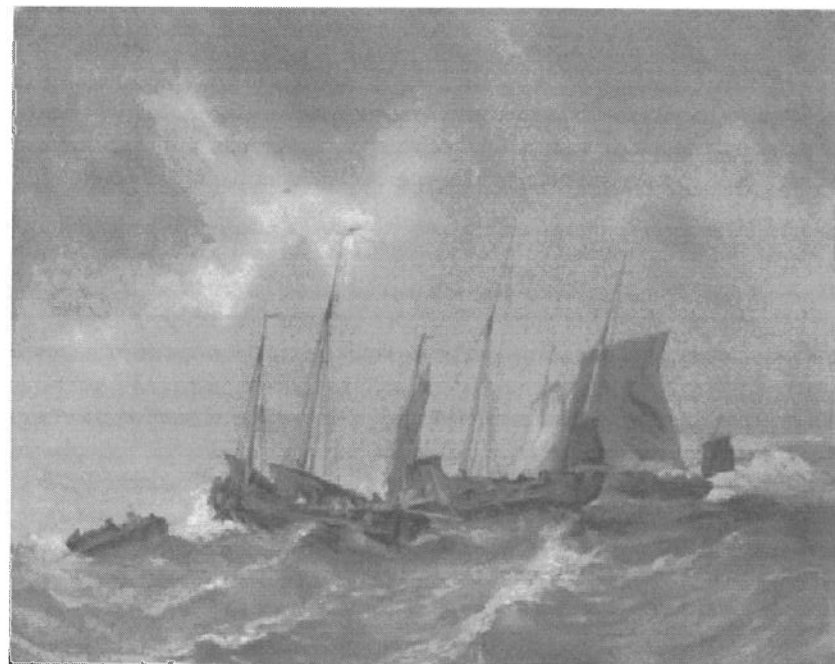
Een tweede criterium betreft de keuze tussen een open vorm of een gesloten vorm in de compositie. Worden er elementen in het schilderij afgesneden? Wekt het schilderij de indruk dat er sprake is van een groter geheel? Hoe lopen de belangrijkste lijnen in het schilderij? Het schilderij van Isabey lijkt meer te neigen naar een gesloten vorm, omdat de hele vloot precies op het midden van het schilderij staat afgebeeld. Verder zijn de lijnen in het schilderij vrij goed in te delen in horizontalen en verticalen. Het schilderij van Nuyen daarentegen neigt meer naar de open vorm. Doordat er bij de rotsen sprake is van afsnijding, wekt het schilderij de indruk dat de zee naar rechts toe nog ver doorloopt. Ook is er een duidelijke diagonale kuststrook aanwezig.

vijf begrippenparen konden schilderijen ingedeeld worden in een specifieke tijdsperiode. Tegenwoordig wordt zijn theorie ook gebruikt om schilderijen op een duidelijke en snelle manier te beschrijven. Zie: H. Wölfflin, 'Geschlossene Form und offene Form', in: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst* (München 1915) 147-173.

Een derde criterium is het verschil tussen een vlak en een diep schilderij. Hoewel er in het schilderij van Isabey zeker sprake is van diepte door overlapping, lijken de schepen toch ook in zekere mate tegen de achtergrond van lucht geplaatst. Bij Nuyen is echter een veel duidelijkere vorm van diepte aanwezig door de grote variatie aan voorstellingen van mensen en natuur op het schilderij.

De eenheid of veelheid van het schilderij bepaalt het vierde criterium. Bij beide schilderijen is er sprake van eenheid in kleur en licht. Toch komt dit criterium bij Isabey sterker naar voren, omdat hij in zijn schilderij gebruik maakt van veelal dezelfde kleurtinten, terwijl Nuyen een aantal contrasten heeft aangebracht in zijn schilderij; bijvoorbeeld in de kleur van de lucht en in de gewaden van de mensen op het strand.

Een laatste element betreft de duidelijkheid of onduidelijkheid van het schilderij. In het schilderij van Isabey is in grote mate sprake van onduidelijkheid, of vaagheid in de lijnvoering. Bij Nuyen is er in de overgang van lucht naar zee een zekere onduidelijkheid waar te nemen, maar bij de afbakening van de verschillende mensen op het strand op de verlichte voorgrond valt ook te spreken van duidelijkheid. Dit heeft ook te maken met het contrast in kleur, dat ervoor zorgt dat de verschillende mensen duidelijk van elkaar en hun omgeving gescheiden worden.

Afbeelding 3: *Flottille de pêche par gros temps* van Eugène Isabey (1831).

De overeenkomsten in stijl en vorm springen er ondanks de verschillen uit; immers, het kleurgebruik en de overeenkomst in genre vallen de toeschouwer het eerst op. Dat overeenkomst belangrijker is dan verschil valt ook uit de verschillende analyses door kunstcritici af te leiden.

Afbeelding 4: *Schipbreuk op rotsachtige kust* van Wijnand Nuyen (1836).

De werken van Nuyen en Isabey door het oog van de kunstcriticus

Het culturele leven in Nederland kreeg aan het begin van de negentiende eeuw een nieuwe impuls. Met de komst van koning Lodewijk Napoleon in 1806 brak er voor de schilderkunst een bloeiperiode aan. Lodewijk Napoleon streefde ernaar het nationaal gevoel onder de inwoners van het Koninkrijk Holland te versterken en richtte zich daarom op de democratisering van de kunsten. Hij stelde jaarlijkse tentoonstellingen in, gebaseerd op de Franse Salons en zorgde voor de invoering van prijsvragen en studiebeurzen. Vanaf 1808 waren exposities voor het eerst voor iedereen toegankelijk. In het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden (vanaf 1815) werden deze culturele ontwikkelingen voortgezet om de smaak en de waardering voor de kunsten bij het publiek op te wekken.²¹

²¹ A. Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 2003) 21-25.

Door de jaarlijkse tentoonstellingen, die afwisselend in Den Haag en Amsterdam gehouden werden, ontwikkelde zich ook de kunstkritiek. De *Algemeene Konst- en Letterbode* (1788-1862) ontplooië zich van een officieus mededelingenblad voor aankondigingen en programma's van tentoonstellingen tot een zeer kritisch blad in de jaren dertig van de negentiende eeuw. Deze ontwikkeling valt te verklaren vanuit het succes van de tentoonstellingen. Doordat er voor alle schilderijen op de tentoonstellingen plaats was en het aantal kunstenaars in de loop van de negentiende eeuw sterk toenam, daalde de kwaliteit van de tentoonstellingen. De kunsttijdschriften kregen op die manier een soort voorlichtingsfunctie; zij lichtten het publiek in over de kunst die naar hun maatstaven de meeste waardering verdiende.²²

In de jaren veertig trad er specialisatie op in de kunsttijdschriften met de komst van de *Kunstkronijk* (1840-1906). Dit tijdschrift had tot doel om specifiek de beeldende kunst te beschrijven en in een ietwat objectieve toon de verschillende werken van tentoonstellingen te bespreken.²³

Kunstkritiek op de werken van Nuyen is vooral te vinden in de *Algemeene Konst- en Letterbode* in de periode 1830-1840. De recensies verschillen van korte verwijzingen tot uitgebreide analyses van zijn schilderijen. Eén van de eerste recensies lijkt in eerste instantie een lofzang te worden: 'De voorstelling van den eersten [Nuyen] doet den jeugdigen kunstenaar eer aan, en geeft blijken van voor zijne jaren ongemeene talenten.'²⁴ Het blijkt echter al snel dat een groot punt van kritiek de lofzang overstemt:

Wij vonden echter in zijne Schilderij eene overhelling tot den hierboven reeds aangeduiden Romantischen stijl, waardoor hij ligt zoude gevaar loopen, om de natuur te veel uit het oog te verliezen en in eene wel gemakkelijke doch gemanierde Schilderwijze te vervallen; dat ons voor zijne bekwaamheden leed zoude doen.²⁵

Een jaar later blijkt dat er steeds meer schilders de 'Romantischen stijl' hebben overgenomen, tot spijt van de recensenten.²⁶ Zij halen Nuyen aan als hét voorbeeld bij wie 'de afwijking' het duidelijkst naar voren komt. De recensenten houden het niet alleen bij een analyse van deze nieuwe stijl, maar treden

²² A. Ouwerkerk, "Hoe kan het schoone geprezen, het middelmatige erkend en het slechte gemaakt worden?" Nederlandse kunstkritiek in de eerste helft van de negentiende eeuw' In: Tilborgh, L. van, G. Jansen (ed.), *Op zoek naar de Gouden eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850* (Zwolle 1986) 63-69.

²³ A. Ouwerkerk, 'Nederlandse kunstkritiek', 73-74.

²⁴ 'Iets over de stedelijke tentoonstelling in Rotterdam', *Algemeene konst- en letterbode* (1832) afl. 2, 203.

²⁵ 'Iets over de stedelijke tentoonstelling', 203.

²⁶ Zie: 'Gedachten over der tegenwoordigen toestand der beeldende kunsten in ons vaderland, bij het zien der Haagse tentoonstelling van kunstwerken in 1833', *Algemeene konst- en letterbode* (1833) afl. 2, 299.

ook actief tegen de stijl op door zichzelf een waarschuwend functie toe te kennen:

Wij zijn het aan de Kunst en aan den grooten aanleg, dien deze jeugdigen Kunstenaar bezit, verplicht, hem voor dien verkeerden weg te waarschuwen, (...) en hem tevens te doen opmerken, dat het werk, [dat van voorgaande jaren] (...) meer wezenlijke kunstwaarde bezat, dan dat hij thans aan het publiek ter bezigtiging leverde.²⁷

Drie jaar later is de waarschuwing omgeslagen in een zeer trotse mededeling over de koers van de schilderijen op de tentoonstelling van Rotterdam: 'Met genoegen zagen wij, dat men van de zoogenoemde Romantische schilderwijze meer en meer begint af te gaan, en zich meer op de juiste en smaakvolle voorstelling der natuur begint toe te leggen.'²⁸ De analyse van Nuyens schilderij van een Franse haven wordt alom geprezen. Er wordt met geen woord meer gerept over Romantische stijlkenmerken.

De kritiek die bestond op de Romantische stijl richtte zich vooral op het kleurgebruik. Zo wordt er op de tentoonstelling van Den Haag in 1835 gespro-

Afbeelding 5: *Combat de Texel* van Eugène Isabey (1839).

²⁷ 'Gedachten over der tegenwoordigen toestand der beeldende kunsten', 300.

²⁸ 'De tentoonstelling van kunstwerken te Rotterdam in 1836', *Algemeene konst- en letterbode* (1836) afl. 2, 172.

ken over schilderijen van de schilder Nicolaas Pieneman: 'De stukken van N. Pieneman (...) zijn niet vrij van de gebreken die de zoogenoemde Romantische Schilderwijze eigen zijn, namelijk overdrijving van bontheid in het costuum en in het coloriet, gezochtheid van effect en veronachtzaming der accessiores.'²⁹ Deze kritiek komt ook terug in de *Kunstkrönijk* van 1855, waarin verslag wordt gedaan van een tentoonstelling van kunst en industrie in Parijs in dat jaar. In dit verslag komt de schilder Eugène Isabey ook aan bod. In de analyse van zijn schilderij *Une cérémonie dans l'église de Delft (XVI siècle)* wordt met enig sarcasme gesproken over zijn kleurgebruik: '(...) en vergenoegt u verder met den schitterenden rijkdom van kleur, dien gij in 't eind toch liever in een bouquet, dan in eene schilderij geniet.'³⁰ Hoewel er in de recensie geen gebruik wordt gemaakt van de term Romantiek, kan de sfeer van de term in zekere mate uit het woordgebruik van de criticus gehaald worden. Zo spreekt hij over Isabey als volgt: 'In zijn *Zeeslag bij Texel* is hoegenaamd geen licht of diepte, alleen beweging, maar die is zóó verspreid en zóó onverantwoord op zijne schilderij vertoont, dat wij schier zouden wenschen, dat de schilder wat minder geest en wat meer verstand had.'³¹

Naast commentaar op het kleurgebruik, werd er ook kritiek geuit op de voorstellingen van de zogenaamde Romantische schilderijen. Zoals blijkt uit voorgaand citaat over de werken van Isabey mocht de werkelijkheid van de voorstelling op een schilderij niet uit het oog verloren worden. Romantici werden er nogal eens van beschuldigd dat ze te veel in het fantastische bleven hangen, in de wereld van het gevoel.³²

De behandelde recensies van de werken van zowel Nuyten als Isabey laten geen sporen zien van een anti-Franse houding, zoals Benno Tempel in zijn artikel heeft gesuggereerd.³³ Er is bijvoorbeeld geen sprake van afkeuring van de vele Franse zeegezichten in het werk van Nuyten. Ook komt de vergelijking van Nuyten met een Franse schilder en de overeenkomst tussen Nuyten en de Franse stijl nergens aan bod. Toch is er wel duidelijk sprake van kritiek op de Romantische stijl bij beide schilders. Hoe valt dit te verklaren?

²⁹ 'Beoordeelend overzicht der voornaamste kunstwerken op de tentoonstelling te 's Gravenhage 1835', *Algemeene konst- en letterbode* (1835) afl. 2, 329.

³⁰ T. van Westrheene, 'De Fransche school'. In: 'De algemeene tentoonstelling van kunst en industrie te Parijs in 1855', *Kunstkrönijk* (1856) 27.

³¹ Van Westrheene, 'De Fransche school', 27.

³² Streng, 'Romantiek als spookbeeld', 40.

³³ Tempel, 'Nederlandse Romantiek', 77.

De kunstkritiek verklaard: anti-Frans en/of classicistisch?

Benno Tempel stelt in zijn artikel dat de kritieken die in 1832 opduiken, geschreven zijn door mensen die de classicistische criteria gebruikten om schilderijen te beoordelen. Zij waren niet alleen afkerig van overmatig kleurgebruik, 'maar net als het grootste deel van Nederland ook behoorlijk anti-Frans.'³⁴ Hij draagt de werken van Ouwerkerk en Porter en Teich aan om zijn theorie te onderbouwen. Een blik op het werk van Ouwerkerk leert dat zij inderdaad spreekt over enige weerzin tegen de mensen die om het elitaire karakter van de Franse cultuur het Frans als taal gingen gebruiken. In de achttiende eeuw was er zeker sprake van Franse invloed in de Nederlandse cultuur. Dit werd mede veroorzaakt door de enorme stroom van Hugenoten die hier een schuilplaats zochten vanaf 1685.³⁵ Waar Lodewijk XIV met zijn hofcultuur de aanzet gaf tot de creatie van een Franse elitecultuur in de Republiek, lieten de kustenaars onder de Hugenoten hun Franse invloed op de architectuur, interieurkunst en schilderkunst blijken.³⁶ Een zekere afkeer van die invloed is na de beëindiging van de Franse overheersing in 1813 niet verwonderlijk. Daarnaast heeft ook het schrikbewind van Frankrijk dat in 1793 veel mensen tot de guillotine veroordeelde, gezorgd voor veel afkeer.³⁷ Ouwerkerk gaat echter in het geheel niet in op een anti-Franse houding wat betreft de beoordeling van kunst.

Een tweede werk dat Tempel aanhaalt, is dat van de Engelse Roy Porter en de Tsjechische Mikuláš Teich. Zij stellen dat de Romantiek in landen buiten Frankrijk een protest vormde tegen het Franse culturele imperialisme, zowel het klassieke als het revolutionaire.³⁸ Ook zij refereren hierbij aan de culturele Franse overheersing in de achttiende eeuw en de weerzin die de overheersing opwekte vanaf het ontstaan van het revolutionaire karakter in Frankrijk aan het eind van de achttiende eeuw. Porter en Teich spreken echter niet over een zekere invloed die de afkeer voor de Franse taal had op de beoordeling van Franse kunst.

Het tegendeel kan ook bewezen worden: uit de recensies van de negentiende eeuw is juist een waardering voor de Franse schilderkunst op te merken. Zo stelt een recensent uit de *Algemeene Konst- en Letterbode* in 1833 de vraag: 'Welk Nederlandsch kunstenaar, die niet in Parijs geweest is, wordt hier

³⁴ Ibidem, 77.

³⁵ In 1685 heriep Lodewijk XIV het Edict van Nantes, die tot die tijd de gewetensvrijheid van Franse Hugenoten had gewaarborgd. Door deze handeling konden de Hugenoten op basis van hun geloof vervolgd worden. J. McKay, B. Hill, J. Buckler, *A history of Western society* (Boston, New York 2006) 541.

³⁶ P. Rietbergen, *Geschiedenis van Nederland in vogelvlucht. Van prehistorie tot heden* (Amersfoort 2007) 126-129.

³⁷ Streng, 'Romantiek als spookbeeld', 30.

³⁸ R. Porter, M. Teich (ed.), *Romanticism in national context* (Cambridge 1988) 3.

geacht?³⁹ Parijs komt naar voren als dé stad waar het kunstleven bloeide en waar je geweest moest zijn om een waardig schilder genoemd te worden.

Toch heeft Tempel voor een deel gelijk wanneer hij vaststelt dat er in de jaren dertig van de negentiende eeuw vooral met classicistische maatstaven werd gekeken naar de schilderijen. De classici streefden naar 'een getrouwe, gedetailleerde schildering van de zichtbare werkelijkheid'.⁴⁰ Dat de Romantische stijl niet aan die voorwaarde voldeed, komt in veel kunstkritieken over Isabey en Nuyen terug.⁴¹

Een tweede voorwaarde die classici stelden aan de schilderkunst, was dat er gezocht moest worden naar een harmonie of evenwicht in kleur. De 'bonthed in het coloriet' waar de verschillende recensies over spreken, 'die de harmonie der kunst soms, als wanklanken in een concert, onaangenaam verstoren', werd daarom eveneens veroordeeld.⁴²

Kortom, de Romantiek werd een benaming voor alle schilderijen die afwijken van de classicistische norm.⁴³ Met de toename van die afwijking werden ook de kritieken scherper. De waarschuwende functie die vooral de *Algemeene Konst- en Letterbode* op zich nam, had in dat opzicht een doel: streven naar het behoud van de oude stijl.

Dat het beoordelen van afwijkingen niet altijd even gemakkelijk was, komt ook uit de verschillende kritieken naar voren; vooral wanneer we naar Wijnand Nuyen gaan kijken. Hij werd gezien als een zeer talentvol schilder over wie, na zijn vroege dood, verschillende lofzangen geschreven zijn.⁴⁴ Aan de andere kant bestond er zeker ook kritiek op zijn manier van schilderen en een bepaalde angst over de navolging die zijn werken kregen. Deze schijnbare tegenstelling heeft misschien wel te maken met het gegeven dat Nuyen weliswaar gebruik maakte van bonte kleuren, maar toch ook de waarheid van zijn voorstellingen in acht nam.⁴⁵ Dat Nuyen een groot schilder was, was algemeen geaccepteerd. Dat hij ook gebruik maakte van de Romantische stijl moest zoveel mogelijk verhinderd worden.

³⁹ 'Beoordeeling der schilder- en kunstwerken van nog levende Nederlandse meesters, welke aanwezig zijn op de tentoonstelling te 's Gravenhage, 1833', *Algemeene konst- en letterbode* (1833) afl. 1, 4.

⁴⁰ Streng, 'Romantiek als spookbeeld', 31.

⁴¹ Zie onder andere: Van Westrheene, 'De Fransche school', 27. en 'Gedachten over der tegenwoordigen toestand der beeldende kunsten', 299.

⁴² 'Beoordeelend overzicht', 334.

⁴³ De betekenis van de term 'romantiek' als tegenhanger van 'klassiek' werd in de literatuurwetenschap al gemaakt door de Duitse auteur Wilhelm Schlegel. Hij gebruikte de term 'romantisch' om literatuur mee aan te duiden die afweek van de klassieke regels. In: Van Tilborgh, 'Dutch Romanticism', 182.

⁴⁴ Zie: 'Plegtige onthulling van het monument voor Nuyen', *Kunstchronijk* (1842) 6-8.

⁴⁵ 'W.J.J. Nuyen', *De beeldende kunsten* (1840) afl. 2, 19.

Slot

Volgens de samensteller van de tentoonstelling *Meesters van de Romantiek*, Benno Tempel, is er in Nederland zeker sprake geweest van een Romantiek. Zoals ook vandaag nog veel kritiek geuit wordt op de Nederlandse Romantische schilderkunst, werd er in de negentiende eeuw ook met een kritische toon gesproken over de 'Romantische stijl'. Volgens Tempel valt dit te verklaren vanuit een anti-Franse houding bij de kunstcritici.

De Romantische schilderkunst heeft zich bij de schilder Wijnand Nuyen sterk ontwikkeld. De invloed die de Franse Isabey op deze schilder heeft gehad, is uit het voorgaande gebleken. Hoewel er in de analyse van de behandelde schilderijen van Nuyen en Isabey vele verschillen zijn aangeduid, onder andere in diepte en de geslotenheid of openheid van vorm, zijn er over het algemeen ook veel overeenkomsten in schilderijstijl aan te wijzen. Zo legden beide schilders de nadruk op de nautische schilderkunst en maakten beiden ook gebruik van felle kleurcontrasten.

Juist dit laatste element is bij beide schilders een groot punt van kritiek in de verschillende gebruikte kunsttijdschriften, te weten de *Algemeene Konst- en Letterbode* en de *Kunstchronijk*. Beide kunsttijdschriften hadden een eigen karakter. Zo ontwikkelde de *Algemeene Konst- en Letterbode* zich van een mededelingenblad tot een kritisch tijdschrift en richtte de *Kunstchronijk* zich specifiek op de beeldende kunsten door op een meer objectieve toon de tentoonstellingen te beschrijven.

De kritiek die over de verschillende schilderijen van Nuyen en Isabey geuit is, spreekt, in het geval van Isabey slechts impliciet, van een 'Romantischen stijl'. De kritiekpunten die aan deze stijl verbonden zijn, richten zich voornamelijk op het overdadige kleurgebruik en de fantastische voorstellingen; voorstellingen die te veel afwijken van de werkelijkheid. Elementen die zouden duiden op een eventuele anti-Franse houding van de recensenten zijn in de behandelde recensies niet aangetroffen. Dat een anti-Franse houding wel in Nederland aanwezig was, vooral vlak na het einde van de Franse overheersing in 1813, lijkt voor de hand te liggen. Uit deze recensies is echter niet op te maken of de afkeer van de Franse cultuur en taal doorwerking vond in de kunstkritieken uit de jaren dertig tot en met vijftig van de negentiende eeuw.

Een blik op de literatuur waarop Benno Tempel zich heeft gebaseerd, leert dat hij wel erg snel is geweest in het trekken van conclusies. Er zijn in de recensies juist sporen te vinden van groot enthousiasme over de Franse kunst. Een bezoek aan Parijs wordt bijna als voorwaarde gesteld om jezelf een goed schilder te mogen noemen. Toch blijkt een deel van de stellingname van Tempel ook op de werkelijke praktijk te berusten. Zo komen de kritieken op overdadig kleurgebruik en een te veel afwijken van de werkelijkheid voort uit de oude klassieke ideeën over kunst. Daarin stond de harmonie van kleur en lijnvoering centraal. Het streven naar behoud van die oude normen zorgde voor de waarschuwende functie die vooral de *Algemeene Konst- en Letterbode* op zich nam.

Het ziet ernaar uit dat de kritiek die op de schilderstijl van Nuyen en Isabey geuit werd, geschaard is onder de term 'Romantisch'. Op die manier kwam die term voor alles te staan wat afweek van de traditionele classicistische regels. Wat Romantisch was, moest vermeden worden. Deze boodschap werd dan ook door kunstcritici uitgedragen met de woorden: 'Zij hangen nu daar, als eene waarschuwing voor allen, waartoe men vervallen kan, als men eene verkeerde manier in de schilderkunst volgt, en wat de zoogenoemde Romantische schilderwijze wordt, als zij tot een zoo wild uiterste wordt gedreven'.⁴⁶

Germa Greving (1988) is derdejaars student geschiedenis aan de Radboud Universiteit en winnaar van de ET•VT-prijs.

(Advertentie)

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

⁴⁶ 'Iets over de stedelijke tentoonstelling', 189.

Ida Nijenhuis

Boeken Top 5

Mijn eigen kleine canon

De mens ordent zijn leven onder meer door lijstjes te maken: van de boodschappen, de fraaiste doelpunten, de grootste ergernissen tot en met de zeven wereldwonderen. In de huidige vloedgolf aan informatie die de lezende, luisterende en kijkende mens voortdurend dreigt te overspoelen, wordt hij de laatste tijd bijgestaan door steeds maar nieuwe canons die de waarde van cultuurgoederen willen vastleggen. Het kan bijna niet anders of dat leidt binnenkort tot een canon van de canons. Al die door nationale, regionale en lokale commissies geproduceerde reeksen laten zien dat 'hetgeen in brede kring wordt erkend' (een van de betekenissen van 'canon' in de *Grote Van Dale*) toch een tamelijk betrekkelijke zaak blijft. Hoe klein moet de kring zijn om het recht op een canon te verliezen? In deze bijdrage hoeft die vraag gelukkig niet te worden beantwoord, integendeel, hier is het individu aan de macht en anderen mogen vaststellen welke reikwijdte deze hoogstpersoonlijke leescanon heeft. Overigens kan het niet anders of iedere historicus heeft meerdere en met zijn verkenning en kennis van de geschiedwetenschap meegroeïende lijsten van topboeken. Sommige boeken blijven en behouden hun plaats in de lijst. Andere verdwijnen uit de hiërarchie. In de eerste jaren van mijn geschiedenisstudie, toen ik nog dacht dat de historicus vooral sociaalwetenschappelijk georiënteerd moest zijn, behoorden Eric Hobsbawms *The Age of Revolution: Europe 1789-1848* (1962) en Kees Bertels' *Geschiedenis tussen structuur en evenement* (1973) tot mijn gidslectuur. Geen van tweeën komt meer voor in mijn huidige top 5. Ter zake:

1. E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis* (1987)

Over de betekenis en functie van de politieke ideeën in de geschiedenis van de Nederlandse en andere West-Europese samenlevingen. Deze keuze uit Kossmanns opstellen is hem aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Groningen. De artikelen laten prachtig zien hoe een historicus de politieke theorie onderzoekt. Kossmann toont op meesterlijke wijze in welke context politieke en sociale ideeën ontstaan en onderzoekt welke werking zij op een zeker moment hebben gehad. Het opstel 'Dutch Republicanism' is richtinggevend geweest voor mijn onderzoek. Kossmann reikt daarin de eerste nadere bepaling van de Nederlandse republikeinse traditie in de achttiende eeuw aan, door haar relatie met en afwijking van het Atlantische klassiek-republikeinse model te analyseren.

2. Istvan Hont en Michael Ignatieff (eds.), *Wealth and virtue. The shaping of political economy in the Scottish Enlightenment* (1983).

Over het vraagstuk van de rechtvaardigheid. Iedereen die nu, tijdens de kredietcrisis, nog denkt dat economie een harde wetenschap is, zou deze verzameling essays over een deel van de ontstaansgeschiedenis van die wetenschap tot zich moeten nemen. De rode draad die door het boek loopt, is de vraag welke betekenis moet worden toegekend aan de klassiek-republikeinse en de natuurrechtelijke traditie in het ontstaan van de politieke economie. Het oeuvre van Adam Smith vervult vanzelfsprekend een sleutelrol in de bundel. In het inleidende opstel van de redacteurs wordt op knappe wijze duidelijk gemaakt dat Smith in zijn *Wealth of Nations* met behulp van de moraalfilosofie, de juridische traditie en de politieke economie probeert de paradox van de moderne maatschappij te verklaren: qua bezitsverdeling ongelijker dan ooit, maar tegelijkertijd in staat een bestaansminimum te garanderen. Volgens Hont en Ignatieff vindt Smith de oplossing in het vrije marktmechanisme dat 'justice' en 'needs' harmonieert. Zonder deze bundel zou mijn dissertatie er compleet anders hebben uitgezien. Vooral het werk van Istvan Hont heeft me blijvend geïnspireerd bij het bestuderen van de Nederlandse variant van het commercieel republicanisme.

3. David Hume, *Essays moral, political and literary. Part II* (1752)

Deze opstellen zijn het product van een geest die probeert zijn snel veranderende samenleving te begrijpen en te duiden. Een analyse van de toegenomen 'refinement in the arts' wordt verbonden met de overtuiging dat in een commerciële samenleving geld verdienen en beschaving elkaar positief beïnvloeden. Zelden heb ik een achttiende-eeuwse bron met zo veel plezier gelezen. Hume's heldere taalgebruik en argumentatie is ook na ruim tweeënhalve eeuw een genot. Zijn kritische analyse van papiergeld, aandelenhandel en een verhandelbare staatschuld zou verplichte kost moeten zijn voor elke journalist die nu in onheilstermen over banken en beurzen meent te moeten berichten.

4. Harry Graf Kessler, *Tagebücher 1918-1937* (1961)

Deze uitgave van de dagboeken van de 'rode graaf' neem ik nog altijd ter hand als ik trek heb in een dubbele portie 'onafhankelijke geest met levenslust'. In de dagboek aantekeningen wordt de lezer deelgenoot van Kesslers onstuitbare belangstelling voor vernieuwers in kunst en cultuur en van zijn grote politieke engagement. Indicatief voor zijn brede maar bepaald niet oppervlakkige belangstelling is de personenindex die dertig twekoloms pagina's beslaat. W.H. Auden noemde Kessler terecht "a crown witness of our times": hij stond in het brandpunt van de culturele en politieke veranderingen in de periode na de Eerste Wereldoorlog. In die oorlog was Kessler actief als soldaat en geheim agent en raakte hij betrokken bij de internationale pacifistische beweging. Als diplo-

maat en politicus engageerde Kessler zich na 1918 volledig met het internationalisme van de vredesbeweging en de Volkenbond. Na de machtsgreep van de nazi's vertrok hij in ballingschap naar Frankrijk. Op weg naar Parijs tekende hij na lezing van een nationaal-socialistisch krantenartikel aan: "Der Staat soll ein komfortabler Stall werden, in dem alle gehorsamen Haustiere sich wohl fühlen und sich bei Bedarf artig schlachten lassen. Ich wüsste nicht, welche Konzeption mir entwürdigender und verhasster sein könnte". Kessler houdt me op alle fronten waakzaam en nieuwsgierig.

5. Malcom Bradbury, *Eating people is wrong* (1959)

Over zelfspot en relativiseringsvermogen. Al sinds jaar en dag ben ik een groot fan van de *academic novel*, een genre dat in de Angelsaksische universitaire wereld met meesterschap wordt bedreven en in Nederland nog steeds geen noemenswaardige navolging heeft gevonden. Hoe dat verklaard moet worden weet ik niet. De ontwikkelingen aan de Nederlandse universiteiten en de gedragingen van de eraan verbonden academici verschillen toch niet wezenlijk van die aan de overzijde van Het Kanaal? Hoewel ik alle Bradbury's heb gelezen, blijft deze eersteling (en niet alleen vanwege de titel) mijn favoriet. Een rijke collectie aan anti-helden passeert de revue. Zij wekken de lachlust en ook een beetje mededogen op en zorgen ervoor dat ik welgemoed aan mijn nieuwste universitaire opdracht begin.

Paul Klep

Naar aanleiding van...

In deze rubriek zal in elk nummer een historicus nieuw licht werpen op een recente gebeurtenis. Ditmaal prof. dr. Paul Klep over de wereldwijde economische crisis.

We zitten ineens midden in een wereldwijde economische crisis. Althans, er wordt veel over geschreven. We merken er op de universiteit nog niet zoveel van; geen crisisinkrimpingen van de staf, geen salarisverlagingen, geen beursbekortingen, geen dalende vraag naar studentarbeid, geen huurverlagingen. Dat komt wel als de crisis lang duurt en zich verdiept. In Nederland blijft de werkloosheid (nog) beperkt. De huizenmarkt doet het veel minder, sommige prijzen dalen, de beurskoersen dalen zelfs scherp, de grote banken gaan bijna failliet, andere bedrijven ook al, en de pensioenen - waar honderdduizenden mensen van afhankelijk zijn - worden bevroren en zullen ook wel gaan dalen.

De mensen die gezamenlijk door miljoenen beslissingen de economie *in concreto* 'maken', - dat zijn de consumenten, de producenten en de investeerders - zijn ieder voor zich bezig. Zij spelen vooral op veiligheid, nemen minder risico. Zij proberen allemaal rationeel te handelen. Geen wonder dat de investeerders het laten afweten: zal er nog wel winst gemaakt worden? Geen wonder dat de banken weinig willen uitlenen: zal er wel terugbetaald worden? Geen wonder dat de consumenten beginnen te sparen en minder uitgeven: zullen de inkomens wel op peil blijven? Het gevolg is natuurlijk dat bedrijven veel minder kopers aan de deur krijgen. Het ergst is de autobranche eraan toe. Daar wordt 40% minder verkocht. Als het zo voortgaat, duurt het niet lang of de bedrijven beginnen massaal personeel te ontslaan, of gaan gewoon failliet.

Natuurlijk is iedereen terecht boos op de banken. Speciaal sommige Amerikaanse banken hebben een zeer aanzienlijk aandeel in het ontstaan van de crisis. Door veel te veel uit te lenen aan economisch te zwakke partijen hebben zij de positie van hun eigen bankbedrijven fundamenteel ondermijnd. Lang is dat probleem verborgen gebleven doordat de economie steeds groeide en vooral ook doordat de bedrijven die door zogenaamde kredietanalyse de waarde van deze leningen moesten bepalen, veel te hoge waarderingen afgaven. Veel Europese banken waren zo dom om voor veel te hoge prijzen de leningen aan zwakke partijen van de Amerikanen te kopen en zitten er nu ook mee in hun maag. Deze zogenaamde 'giftige leningen' zijn niets meer waard, of worden niets meer waard.

Deze nieuwe ontwikkelingen overvielen de controlerende Nationale Banken; die keken toe en deden niets omdat zij vertrouwen hadden in de waardebepa-

lingen door de marktpartijen. Het vertrouwen in de werking van de markt was grenzeloos. Nu nog kun je dit - onterechte - vertrouwen veel tegenkomen. Ach, de markt zou toch meteen de prijzen doen dalen als kredieten niet in de haak zouden zijn? Nee dus. Toen uiteindelijk bleek dat de waarde tegenviel, ging het heel hard: enorme waardedalingen en afwaarderingen brachten talloze banken en verzekeringsmaatschappijen binnen enkele maanden aan de rand van de afgrond.

De veel te hoge waarderingen van de zogeheten *credit rating agencies* vervulden dus een tweede sleutelfunctie in het ontstaan van de crisis. Op hun te positieve oordelen van de vaak heel ingewikkelde leningen ging iedereen af: de banken zelf, de verzekeringsmaatschappijen - die ook enorme pakketten kochten - en de controlerende overheid instanties. Wel hebben deze *agencies* intussen bewezen hoe de markt afhankelijk is van hun subjectieve oordelen.

De politiek is van nature tamelijk onmachtig op economisch terrein: zij neemt immers niet al die miljoenen beslissingen in de economie. De actoren in de economie hebben samen een reusachtige omvang. De politiek kan hoogstens wat stimuleren, corrigeren, en bevorderen door strategische interventies zoals meer overheidsuitgaven in de bouw, het onderwijs en de medische sector, door nieuwe regelgeving waardoor er bijvoorbeeld geïnvesteerd moet worden in energiebesparing, en door banken op te kopen die anders failliet zouden zijn gegaan. Ook wordt er wat cosmetische politiek gevoerd door boos te zijn op graaiende bankiers die veel te grote bonussen proberen binnen te slepen.

De onmacht van de politiek is in zekere zin maar goed ook. Zou jij het leuk vinden als de politiek zou bepalen wat jij met je arbeid en geld zou moeten doen? Toch is het veelvuldig in beeld zijn van politici wat merkwaardig vergeleken met hun geringe economische beslissingsmacht. Zelfs 1000 miljard dollar is een peulenschil vergeleken bij de omvang van de Amerikaanse economie.

Bovendien kampt de politiek met nog een ander fundamenteel beperkend element: de territorialiteit van de politiek. Het Nederlandse politieke bestel heeft alleen maar iets te zeggen in Nederland. Daar werkt de territoriale soevereiniteit. Landen werken met heel verschillende politieke agenda's en hun economisch en fiscaal beleid is sterk verschillend. In zekere zin zijn moderne staten veel van hun territoriale economische macht kwijtgeraakt. Enorme internationals nemen vanuit hun hoofdkwartieren in economisch opzicht veel doorslaggevender beslissingen dan de betrokken nationale regeringen kunnen doen. Ook internationale handelsarbitrage onttrekt zich simpelweg aan nationale rechtstelsels, juist omdat zij oplossingen bieden voor verschillen in rechtspraak.

Ook de genoemde *credit rating agencies* onttrekken zich aan nationaal toezicht: ze werken over de hele wereld. De vaak Amerikaanse maatschappijen, zoals *Moody's Corporation* en *Standard and Poor's*, bepalen hoe solide bijvoorbeeld hypotheekleningen en overheidsleningen zijn. Zopas is hun waardering van Ierse overheidsleningen verlaagd van AAA naar AA+ waardoor de Ierse overheid door de markt gedwongen zal worden meer rente te betalen voor nieuwe leningen.

Een interessant verschil met de crisis van 1929 is dat de banken toen veel minder transparant waren. Onder dwang van de markt moeten banken tegenwoordig per kwartaal hun winst- en verliesrekening laten zien en al hun spullen (her)waarderen. Vooral dat laatste is fruikend voor de winsten gebleken: miljarden moesten (en moeten nog) worden afgeschreven omdat bezittingen aan slechte leningen snel minder waard werden. Daardoor namen de bedrijfsverliezen van banken en verzekeringsmaatschappijen toe tot astronomische bedragen. Hun beurskoersen daalden scherp, vaak ging er 90% af. De verzekerings- en pensioenmaatschappijen hadden nu juist op grote schaal in deze financiële ondernemingen belegd, omdat ze tot voor kort golden als uiterst solide. Een ramp dus.

Van dit alles was er niets in de jaren dertig. Hier en daar was er een run op een bank als het gerucht de ronde deed dat die het gestorte spaargeld niet meer kon uitbetalen, maar dat is van alle tijden. Panics en crashes doen zich al sedert de 17de eeuw voor, maar hebben nooit een wereldcrisis veroorzaakt. De crisis van de jaren dertig werd in 1929 veroorzaakt door overal de kop opstekende kredietschaarste – waar nu de nationale banken alles aan doen om dat te voorkomen – en vervolgens door een ernstige om zich heen grijpende economische ziekte: nationaal protectionisme. Landen probeerden uit alle macht de economische problemen op de buurman te schuiven. Een bikkelharde economische strijd werd gevoerd, met een langdurige wereldcrisis als gevolg. De recente vergadering van de G-20 in Londen heeft althans dit probleem vermeden.

Een van de onderzoekswerkcolleges in de master Geschiedenis (verzorgd door de leerstoelgroep economische en sociale geschiedenis in het komende najaar) zal gaan over de wereldcrisis van de jaren dertig. De vraag staat centraal wat zo'n grote economische wereldcrisis (1929-1939) met mensen doet en vooral hoe de crisis sociaal, cultureel en politiek uitwaaiert in de hele samenleving. Het gaat niet alleen over dalende koopkracht. Hoe heeft dit trauma het gedrag en het denken van mensen beïnvloed? Wat betekent dit voor de vrouwen in de samenleving? En hoe houden de ondernemingen het vol?

Ook toen kwam er een groot publiek en parlementair debat over de crisis op gang. Velen waren overtuigd van het nut van stringente staatsplanning en nationalisatie van bedrijven. De overheid ontwikkelt ten slotte een bescheiden crisispolitiek en probeert de werklozen en boeren een helpende hand te bieden: spitten in de Goffert tegen een minimumloon.

Welke gevoelens koesteren de 'geholpen' werklozen? Er ontstaat her en der rechtsradicalisme, met onder meer het racisme en nationalisme van de NSB en ook rechtsradicale boeren. Niet alleen economische, sociale en politieke effecten treden op, ook culturele. Er ontwikkelt zich een cultuurcrisis, twijfel aan het kapitalisme, de moderniteit en de vooruitgang. Dat is af te lezen aan de productie van literatoren, kunstenaars en intellectuelen. Trouwens, hoe gaat het met de toenmalige Nederlandse koloniën?

Paul Klep (1948) is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Uit de ivoren toren

Deze rubriek informeert de ET•VT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgt bovendien een medewerker de gelegenheid om zichzelf voor te stellen: Sanne van Poppel, sinds kort promovenda binnen de leerstoelgroep Oude Geschiedenis, beschrijft haar onderzoek naar de hoofdstad van het Romeinse Rijk en de manier waarop ze verknocht raakte aan de steden Rome en Nijmegen.

Nieuws

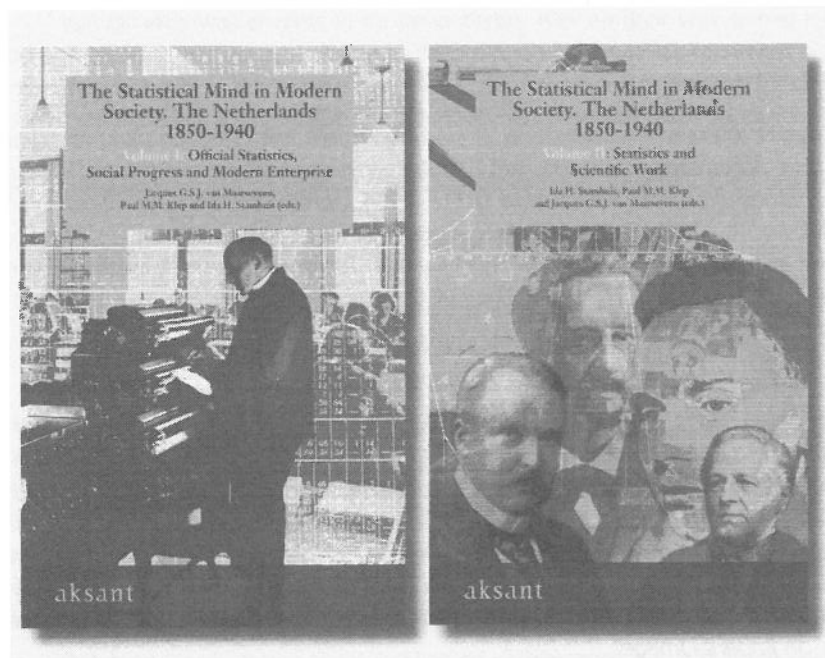
Casper Kirkels publiceerde in januari 2009 voor het CPG een biografie over Gerrit Bolkenstein onder de titel *Architect van onderwijsvernieuwing: Denken en daden van Gerrit Bolkenstein 1871 – 1956*. Gerrit Bolkestein, grootvader van VVD-voorman Frits Bolkestein, is van grote betekenis geweest voor vernieuwingen in het onderwijs in de twintigste eeuw. Dit boek beschrijft het leven van deze invloedrijke vrijzinnig-democraat en minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Op 6 januari 2009 organiseerde de leerstoelgroep Oude Geschiedenis de jaarlijkse landelijke Oud-historicidag van de onderzoeksschool OIKOS. Tijdens deze dag hebben **Erika Manders**, **Inge Mennen** en **Daniëlle Sloodjes** onderzoek gepresenteerd dat is verricht in het kader van het NWO-programma *Image and reality of Roman imperial power, AD 180 – 284*. Verder gaf **Olivier Hekster** een lezing over het nieuwe NWO-project dat bij de vakgroep Oude Geschiedenis vanaf 1 april uitgevoerd zal worden: *Emperors and ancestors: The creation of an imperial image*.

Peter Rietbergen publiceerde onlangs bij uitgeverij Bekking & Blitz *Rome, Parijs, St. Petersburg: Geschreven steden. Drie cultuurhistorische verkenningen*. In dit boek worden, aan de hand van een drietal romans waarin de stad een hoofdrol speelt, vragen gesteld en antwoorden gezocht over de interactie tussen roman en stad en over de ontwikkeling van deze drie steden in de negentiende en twintigste eeuw.

In maart 2009 werd het derde en laatste deel van de *(Nieuwe) Geschiedenis van Groningen* gepresenteerd, waarvan de hoofdstukken over de periode 1814 – 1918 geschreven zijn door **John van Zuthem**, sinds kort medewerker van het CPG. (Zie www.geschiedenisvangroningen.nl)

Onder eindredactie van **Paul Klep** verscheen bij aksant *The Statistical Mind in Modern Society. The Netherlands 1850-1940* in twee banden. Statistieken zijn uit de moderne maatschappij nauwelijks nog weg te denken. Destijds leidde het gebruik van statistieken door de overheid tot methodische problemen met betrekking tot het accuraat meten en voorspellen van bij voorbeeld het weer of de werkeloosheid. Interessanter nog was de institutionalisering en internalisering van een statistische "kijk" op de maatschappij als centraal element van het moderniseringsproces – in sociale wetgeving, in de landbouw, maar ook in het verzekeringswezen.

Stel je voor... Sanne van Poppel

Onderzoek

Mijn onderzoek richt zich op ontwikkelingen in de verhouding tussen Rome als traditionele *urbs regia* (residentiestad) en de keizerlijke politiek en machtsrepresentatie onder Constantijn de Grote en zijn erfopvolgers (306-363). Wat was de plaats en de betekenis van de *urbs* in de dagelijkse bestuurspraktijk en keizerlijke beeldvorming in de periode waarin Rome zich transformeerde van een keizerlijke residentiële hoofdstad naar de zetel van het christendom en waarin Constantinopel werd uitgebouwd tot een nieuwe residentiestad van het impe-

rium? Hierop aansluitend wordt gekeken hoe deze transformatie is verwerkt in de laat-antieke en Byzantijnse historiografie en hoe de interpretatie en receptie hierover van invloed zijn geweest voor de moderne wetenschappelijke discussie omtrent de urbanistiek van Rome in de vierde eeuw. Deze *historische* en *historiografische* studie vraagt om een vergelijking en confrontatie van verschillend primair bronnenmateriaal uit deze periode uit Rome en andere steden van het imperium, zoals literatuur, inscripties, munten en bouwprogramma's.

Rome

Tijdens mijn eerste bezoek aan Rome in het voorjaar van 1997, was ik onmiddellijk verkocht. De wandelingen langs oude ruïnes, christelijke kerken, barokke fontein en piazza's, waren wandelingen door de geschiedenis. Het was onder meer dit bezoek dat me bracht tot mijn keuze voor de studie geschiedenis en tot mijn latere specialisatie in de oude geschiedenis. De afgelopen jaren heb ik gelukkig vaak naar de eeuwige stad mogen terugkeren, voor stage, een archeologische campagne, onderzoek of voor vakantie en vriendenbezoek. In het kader van mijn onderzoek hoop ik er de komende jaren weer naar af te reizen.

Nijmegen

Ik vier dit jaar mijn tienjarig jubileum als bewoner van Nijmegen. Onlangs ben ik verhuisd naar de binnenstad en ik woon hier met veel plezier. Door de goede combinatie van natuur, cultuur en uitgaansleven in en om de stad is het nooit een probleem te ontspannen na een dag van studie. Ik ga graag naar de film, uit eten of de Ooijpolder in of de Duivelsberg op voor een mooie wandeling. Ook staan een cursus sushi maken en salsadansen op de planning. Komende zomer hoop ik voor het eerst mee te lopen met de Vierdaagse, waarvoor ik nu langzaam begin te trainen. Genoeg redenen en voornemens dus om Nederland voorlopig nog niet te verruilen voor Italië.

Dr. Huijbers

Columni

De boekenkast

Imposant was ie zeker, mijn vaders boekenkast. Het gevaarte bedekte een hele muur in onze woonkamer. Onleesbare proefschriften, moderne literatuur, gedenkboeken en series naslagwerken stonden allemaal door elkaar, tezamen een ratjetoe aan boeken. Wolkers stond naast de *Nieuwe Katechismus*, Tolkien bij Van het Reve, Shakespeare naast het *Kookboek van de Haagsche Huishoudschool*.

Als kind kon ik uren naar die kast kijken. Ik stelde me voor dat alle mense-lijke kennis in die boeken was opgeslagen. Zo maar binnen handbereik, tenmin-
ste, als ik flink zou groeien en hard mijn best op school deed. Jarenlang heb ik al mijn werkstukken en spreekbeurten kunnen maken op basis van de inhoud van deze boekenkast. Bij bijna iedere vraag bood de Winkler Prins Encyclopedie uitkomst.

Pas als geschiedenisstudent merkte ik hoeveel boeken er nog ongelezen op mij lagen te wachten. Je kon eindeloos langs de rekken van de instituutsbibli-
otheek ("op de elfde") lopen en je verwonderen over zoveel wijsheid. Terloops uitgesteld, wachtend op een leergierige student.

Ergens diep beneden lag de centrale UB met nog veel meer geschiede-
nisboeken. Opgeslagen in ontoegankelijke depots en verstopt achter vreemde
codes in rijen vol kaartenbakken. Dat was vreemd. Want een boek moet zich
eerst laten bekijken, betasten en besnuffelen vooraleer het zijn rijkdom zal prijs-
geven. Het wil zich laten veroveren. En jij, van jouw kant, speelt het spel van
hard to get mee: je bladert wat, zet het schijnbaar achteloos terug, maar pakt
die verleidelijke band vervolgens toch onverwacht om je er uiteindelijk volledig
aan over te geven.

Het verwachtingsvolle grasduinen langs folianten en boekdelen, maakte
echter plaats voor de zakelijke cursus 'heuristiek'. Technische vaardigheden,
methoden en technieken waren efficiënt, maar o zo liefdeloos.

In onze woonkamer staat een immense boekenkast. Het is er een rommel-
tje. Ontelbare keren hebben we geprobeerd er enige ordening in te krijgen. Tever-
geefs. De rechterhelft is mijn domein en grotendeels bestemd voor geschiede-
nisboeken. Het zijn er belachelijk veel, vindt mijn vrouw, en met name de grote,
loodzware naslagwerken zijn voor haar een gruwel. Zelf heeft ze in het midden
de beschikking over twee planken met, wat ik maar noem, 'vrouwenboeken'. Om
het effect ervan te neutraliseren, heb ik ze stiekem ingebouwd tussen manage-

mentboeken en de Katholieke Encyclopedie. De linkerzijde is voor de heden-
daagse literatuur, soms op alfabet, dan weer op serie, thema of formaat. En in
tijden van echtelijke spanning ook wel op eigenaar ("Je gaat me nou toch niet
proberen wijs te maken dat Benoîte Groult van jou is?")

Onze kinderen hebben weinig op met die boeken. Er is geen enkel ontzag.
Diverse planken hebben zij domweg geconfisqueerd. Rijen boeken zijn respect-
loos weggeschoven om plaats te maken voor poppenbedjes, parkeergarages en
een kinderboerderij. Tussen *Herfsttij der Middeleeuwen* en *Erflaters van onze
beschaving* is een heuse kermis ontstaan, en wee degene die het waagt de
draaimolen ook maar iets te verplaatsen.

Steeds weer probeer ik mijn kinderen te verleiden met mijn boeken, voor-
al bij werkstukken en spreekbeurten. Maar ik ben niet opgewassen tegen de
geneugten van Wikipedia. Razendsnel halen ze de benodigde informatie van het
internet, knippen en plakken wat, wissen de moeilijke woorden en hupatee, een
printje en klaar zijn ze.

Maar laatst moesten mijn dochters toch echt de boekenkast in. Een tele-
foontje van oma: vanwege mijn verjaardag wilde ze snel van de meisjes weten
of ik Umberto Eco's *Geschiedenis van de schoonheid* misschien al had. "Het
moet ergens bij de kunstgeschiedenis staan," probeerde oma. Voor de meisjes
een onwerkbaar instructie. Is dat links of rechts van de kermis? Boven of onder
de kinderboerderij? Gelukkig hadden ze hun eigen methode: met Google het
boek opzoeken en daarna de boekenkast op kleur na lopen. Ik bleek het inder-
daad al te hebben.

Tja, daar moesten wij vroeger dus een cursus heuristiek voor volgen. •

Recensies

Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, **Van Agt. Biografie. Tour de Force** (Boom, Amsterdam 2008) 590 bladzijden, ISBN 978 90 8506 546 3.

Eind jaren zeventig - begin jaren tachtig was je of vóór of tegen Dries van Agt. Een tussenweg leek niet mogelijk. Op zijn ogenschijnlijk nonchalante wijze was hij in 1971 de landelijke politiek binnen komen wandelen om de komende twaalf jaar uit te groeien tot één van de beeldbepalende politici van het decennium. Begonnen in het kabinet Biesheuvel, kreeg hij een jaar later landelijke bekendheid als de Minister van Justitie in het kabinet Den Uyl die 'als ariër' anders naar de Drie van Breda keek dan zijn voorgangers. In het meest linkse kabinet van na de Tweede Wereldoorlog zou Van Agt als stoorzender het beleid gefrustreerd hebben. Begonnen als brekebeen in de politiek, was Van Agt zijn naïviteit en onschuld verloren om vervolgens als 'geslepen conservatief' eigenhandig een tweede kabinet Den Uyl te voorkomen. Verguisd door links-progressief Nederland, maar op handen gedragen door het electoraat onder de grote rivieren, keerde hij als aanvoerder van het CDA terug in het centrum van de politieke macht om leiding te geven aan meerdere kabinetten.

Van Agt onderscheidde zich tijdens zijn politieke loopbaan van zijn concurrenten door zijn geheel eigen stijl van optreden. De ongelukkige uitspraken en het archaïsche taalgebruik waarmee hij aan het begin van zijn carrière, vooral zichzelf in de weg leek te zitten, bleken gaandeweg een effectief wapen om zich van zijn politieke tegenstanders te onderscheiden en de man in de straat met een afkeer voor 'de politiek' voor zich te winnen. Van Agt die als amateur-politicus en relatieve buitenstaander zijn opwachting had gemaakt in de politiek, was na twaalf jaar in alles het tegendeel van de ware politicus Joop den Uyl.

Zo althans wil het verhaal. In de openingswoorden van *Tour de Force* maken de historici Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven duidelijk dat wat hen betreft deze visie op de politieke loopbaan van Dries van Agt zijn langste tijd heeft gehad. Op basis van een grondige analyse van de literatuur, gericht archiefonderzoek en een groot aantal interviews met verschillende betrokkenen, waaronder Van Agt zelf, tonen zij op overtuigende wijze aan dat een genuanceerder oordeel op zijn plaats is. Van Agt was geen luie stoorzender en evenmin een gehaaide strateeg. In *Tour de Force* wordt aan de hand van de belangrijkste politieke ijkpunten uit de jaren zeventig en begin jaren tachtig de loopbaan van Dries van Agt gevolgd. Nauwgezet wordt zijn optreden in het debat over de Drie van Breda, zijn strijd tegen abortuskliniek Bloemenhove, zijn omgang met de Lockheed-affaire, gijzelingen en de kroningsrellen van 1980 behandeld. Na lezing van dit alles kan er geen andere conclusie worden getrokken dan dat de auteurs in hun opzet geslaagd zijn. Omdat het zwaartepunt van hun onderzoek

op de jaren 1971-1983 ligt, krijgt de lezer bovendien een indringend beeld van de landelijke politiek voorgeschoteld met af en toe aardig inzicht in de dagelijkse praktijk.

Dat *Tour de Force* desondanks als *biografie* toch enigszins teleurstelt, heeft twee redenen. De eerste is van compositorische aard. Zoals gezegd staat in *Tour de Force* van Agts politieke loopbaan centraal. Op zichzelf een alleszins legitieme keuze omdat inderdaad het boek waarschijnlijk niet zou zijn geschreven als hij niet had gekozen voor een politieke loopbaan. Dat dit op deze manier voor een biografie een ietwat problematische benadering is, blijkt uit de beschrijving van zijn leven daarvoor. In de eerste zeventig pagina's worden in sneltreinvaart de eerste veertig jaar uit het leven van Van Agt samengevat. Zijn jeugd in Geldrop, studententijd en wetenschappelijke carrière in Nijmegen volgen elkaar in rap tempo op. Wanneer de lezer aan het eind van de jaren zestig is aanbeland en met Van Agt op de drempel van zijn politieke loopbaan staat, heeft hij echter nauwelijks inzicht gekregen in de man die naast hem staat. Welke ervaringen Van Agt opdeed in de eerste veertig jaar van zijn leven, hoe deze hem hebben gevormd, en hoe die zich verhielden tot de manier waarop hij later zijn publieke functies vervulde, weet de lezer op dat moment niet en hij komt het ook later niet te weten. Het lijkt erop dat de auteurs zozeer bevreesd waren voor het risico het ene cliché voor het andere in te ruilen, dat zij hebben nagelaten om op gezette tijden afstand van hun onderwerp te nemen. Van Agts politieke carrière wordt in de resterende vijfhonderd pagina's weliswaar helder uiteen gezet, maar echt leren kennen doen we de historische Van Agt niet.

Wie wel regelmatig zijn opwachting in *Tour de Force* mag maken is de huidige Van Agt. Zijn biografen hadden het voorrecht om tijdens hun onderzoek regelmatig met hem te spreken en ook konden zij gebruik maken van zijn privé-archief. Waar zij echter zelf op cruciale momenten nalaten om op de gebeurtenissen te reflecteren en deze binnen een breder kader te plaatsen, staan zij die afstand de oud-premier wel toe. Het moet gezegd worden dat dit aardige uitspraken van de oud-politicus heeft opgeleverd, maar regelmatig bekroop mij echter het gevoel dat Van Agt in staat werd gesteld om met behulp van een aantal prachtige volzinnen, een rookgordijn op te werpen. Van Agts bespiegelingen zijn vermakelijk en tot op zekere hoogte inzichtelijk voor de man die hij anno 2008 is, maar de historische Van Agt blijft hierdoor enigszins verborgen.

Deze bezwaren doen echter niets af aan het feit dat *Tour de Force* een relevante bijdrage is aan de politieke geschiedschrijving over de jaren zeventig en tachtig. In het boek wordt Van Agt vaak letterlijk op de voet gevolgd en krijgen we inzicht in de omgeving waarbinnen hij zich begeeft. Welke motieven hij indertijd had en in hoeverre hij inderdaad berekenend te werk ging, daarop biedt *Tour de Force* helaas slechts sporadisch antwoord. Het lijkt alsof de ongrijpbare Van Agt ook zijn biografen is ontglipt. In de slotwoorden lijken zij zich hiervan bewust en verantwoorden zich met de opmerking dat eigenlijk alleen Eugénie van Agt toegang heeft tot zijn kern. Het lijkt er een beetje op, om met een wielrenvergelijking te eindigen, alsof de lezer heeft geluisterd naar

een verslag van een etappe uit de Tour de France. Hij heeft op de voet gevolgd hoe het peloton zich een weg heeft gebaand door het landschap, maar krijgt vlak voor de finish van de commentator te horen dat Van Agt een uur daarvoor buiten het zicht van de camera demarreerde en al lang en breed is gefinisht. •

Maarten Ternede (1980) is historicus. Hij is momenteel verbonden aan de UvA, waar hij werkt aan een biografie over Nieuw Links-voorman Han Lammers, waarop hij in 2011 hoopt te promoveren.

•

Marit Monteiro, **Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)** (Uitgeverij Verloren, Hilversum 2008), gebonden 992 pagina's, ISBN 978-90-8704-030-7.

Het was wel even schrikken toen ik dit boek voor het eerst in handen kreeg. Niet zozeer de dikte als toch vooral het gewicht is indrukwekkend en de strenge, priemende blik van de getekende broeder op de stofomslag noopt eerder het schuld bewust in de kast te zetten dan het vol verwachting open te slaan. En op zulk een moment van twijfel helpt het onderwerp ook al niet. Het boek beschrijft de geschiedenis van de Nederlandse Provincie van de Orde der dominicanen in de negentiende en twintigste eeuw en valt daarmee binnen het genre van de ordegeschiedenis. Juist dit genre heeft, evenals de biografie ooit, een nogal stoffig imago van saaie kloosterkronieken vol van stichters en opvolgers, van dorre details en gespeend van elke weidse blik geworpen over de kloostermuren.

Gelukkig is de studie *Gods Predikers* van Marit Monteiro, hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlands Katholicisme aan de Radboud Universiteit Nijmegen, van een andere orde. Dat merkt de lezer al op de allereerste pagina van de inleiding waarin wordt aangekondigd dat het hier niet gaat om een klassieke ordegeschiedenis. Institutionele en kerkhistorische ontwikkelingen worden secundair verklaard ten faveure van cultuur- en sociaalhistorische vragen over 'het zelfbeeld, de gemeenschapsopbouw en de werkzaamheden van deze mannengemeenschap'. Meer dan een geschiedenis van de orde der predikbroeders is de studie een collectieve biografie van de mannen die er deel van uit maakten. Het is nu aan de lezer ter beoordeling of de auteur in deze opdracht geslaagd is.

De studie van Monteiro is opgebouwd uit vier delen. In het eerste deel worden relatief beknopt de wederwaardigheden van de orde in de negentiende eeuw beschreven. Na een moeizame herleving ging het al snel beter en in

de tweede helft van de eeuw werden de fundamenten gelegd voor het grote succes dat in het tweede, en mijns inziens mooiste, deel van het boek beschreven wordt. Hierin staan de jaren tussen 1900 en 1940 centraal. In deze periode wist de Nederlandse provincie uit te groeien tot een van de parelen aan de dominicaanse kroon. Met de verdubbeling van het ledental in deze toch al woelige periode kwamen echter ook de problemen. Het pleit voor de auteur, die haar onderzoek deed in opdracht van de provincie, dat de verschillende broedertwisten uitgebreid voor het voetlicht gehaald worden. Meest fundamenteel was het conflict rondom de 'verbanning' van de jonge dominicaan Raymundus van Sante die eind 1932 vanwege al te vooruitstrevende opvattingen over kerkelijke en maatschappelijke gezagskwesties van zijn taken ontheven werd om het jaar erop naar Duitsland te worden overgeplaatst. Dit alles maakt enerzijds helder dat ook binnen de orde de nodige tegenstellingen bestonden, maar bewijst anderzijds dat deze slechts in zeer beperkte mate getolereerd werden.

In het derde en vierde deel komen vervolgens de jaren 1940 tot 1965 en 1965 tot 2000 aan de orde. Het was in deze periode dat het Nederlands katholicisme fundamenteel van karakter veranderde en deze transformatie liet ook de dominicanen niet onberoerd. Met gevoel voor balans weet Monteiro inzichtelijk te maken hoezeer de ontwikkelingen in de (katholieke) wereld enerzijds hun weerslag hadden op de orde terwijl zij anderzijds vanuit een specifiek dominicaanse invalshoek bestudeerd, bediscussieerd en ook beïnvloed werden. Dit alles tegen een beklemmende achtergrond van een sterk afnemend noviciaat en een bijna explosieve toename van het aantal 'brekers van belofte'. Het boek wordt vervolgens afgesloten met een korte epiloog waarin wordt stilgestaan bij de toekomst van een provincie waar minder dan honderd vooral oude mannen (een gemiddelde leeftijd van boven de 75) deel van uitmaken.

De verschillende delen bieden elk veel moois. Behalve het eerste, wat beknopter deel, zijn er telkens hoofdstukken over de bestuurlijke verhoudingen binnen de provincie, de werkzaamheden van de ordeleden, gemeenschapsvorming, de intellectuele en theologische ontwikkeling en het missiewezen. Het boek is daarnaast gelardeerd met vaak meer, maar soms ook wat minder, interessante kaderteksten die een gedeelte illustreren, verhelderen of verlevendigen. De verschillende hoofdstukken zijn goed afzonderlijk te lezen en wie slechts geïnteresseerd is in bijvoorbeeld de Dominicaanse missie kan volstaan met het kruislings bestuderen van de betreffende hoofdstukken. Gelukkig is daarnaast gekozen voor een tweetal kernvragen die het boek ook als geheel tot een eenheid maken.

In de eerste plaats staat de ingewikkelde verhouding tussen traditie, heden en toekomst centraal. Hoe zagen de Dominicanen zichzelf in het licht van de traditie waar zij deel van uitmaakten en welke analyse maakten zij van hun positie in het heden en de toekomst van hun orde? Monteiro laat aan de hand van dergelijke vragen zien dat binnen de orde voortdurend discussie was over wat de dominicanen nu tot dominicaan maakte. Deze invalshoek is bijzonder vruchtbaar en wordt door het gehele boek consequent uitgewerkt. Ze maakt duidelijke

lijk dat zoiets ongrijpbaars als de dominicaanse identiteit door opeenvolgende generaties telkens opnieuw moest worden uitgevonden en vormgegeven. Er bestond dan ook een voortdurende twist over die een sluimerend bestaan leed, maar af en toe hardnekkig de kop opstak, zoals de behandeling van een reeks herdenkingen rond 1920 duidelijk maakt. De vieringen van het zevende eeuwfeest van de sterfdag van Sint Dominicus in 1921, het zesde eeuwfeest van de heiligverklaring van Sint Thomas van Aquino in 1923 en het zevende eeuwfeest van Dominicus' heiligverklaring elf jaar later stonden nadrukkelijk in het teken van een plaatsbepaling van de orde in de moderne Nederlandse samenleving.

Naast de omgang met eigen identiteit en geschiedenis staat in het boek de 'religieuze mannencultuur' van de orde centraal. Nadrukkelijk introduceert de auteur mannelijkheid en gender als analytische categorieën die bij het bestuderen van de ordegeschiedenis behulpzaam kunnen zijn. Hoe verstonden de dominicanen bijvoorbeeld zelf hun 'man zijn' en hoe verhield hun mannelijkheid zich tot het celibatair leven in een gemeenschap temidden van andere mannen? Dit zijn interessante thema's en het is dan ook jammer dat zij een minder stelselmatige behandeling krijgen dan die gegroepeerd rond de eerste hoofdvraag. Zo ontbreekt bijvoorbeeld, op enkele losse opmerkingen na, een grondige beschouwing over de omgang met seksualiteit en celibaat in relatie tot het zelfverstaan van de ordeleden als mannen. Zonder direct op zoek te gaan naar schandalen met huishoudsters, medebroeders of misdienaars had een beschouwing over juist een van de meest voornamste conflictpunten tussen priesterschap en mannelijkheid in dit boek niet misstaan.

Het zou echter niet eenvoudig geweest zijn dit thema nadrukkelijker in te vlechten. Dat heeft enerzijds te maken met een bronnenprobleem. Veel betreffende een dergelijk heikel thema zal ofwel nooit zijn opgeschreven ofwel zijn vernietigd. Daarnaast behoeven beschuldigingen van seksuele escapades op schrift nog niet op waarheid te berusten, zoals de auteur ook opmerkt. Zij kunnen bijvoorbeeld mede zijn ingegeven door de gedachte dat dergelijke geruchten bij uitstek een gemakkelijke wijze waren om met een opponent of concurrent af te rekenen. Tegelijkertijd blinkt de historiografie betreffende de mannelijkheid en vrouwelijkheid niet altijd uit in leesbaarheid en was het boek door aanzienlijker aandacht voor bijvoorbeeld de theoretische kant van dit vraagstuk waarschijnlijk een stuk technischer geworden.

Het is Monteiro ondanks, of wellicht juist dankzij, dit laatste gelukt om te komen tot een bijzonder levendig beeld van een bijzondere gemeenschap van predikers. De inzet van het boek als een 'collectieve biografie' pakt goed uit en de lezer waant zich op momenten temidden van de vele discussies over de dominicaanse eigenheid en identiteit en moet af en toe de neiging onderdrukken er met de kennis van vandaag luidkeels aan deel te nemen. Daarenboven moet hier worden vastgesteld dat juist het genre van de ordegeschiedenis bijzonder vruchtbaar blijkt voor het bestuderen van een categorie waarvan het belang voor het Nederlands katholicisme maar moeilijk kan worden over-

schat maar waarvoor desalniettemin in de historiografie niet altijd even veel aandacht geweest is: die van de reguliere clerus. Nog te vaak wordt zij behandeld als categorie zonder aandacht voor de diversiteit en dynamiek binnen de groep en zonder de vraag aan de orde te stellen hoe zij hun eigen positie en opdracht binnen een telkens veranderende wereld begreep. Door juist deze vraag centraal te stellen heeft Monteiro behalve een lezenswaardig en indrukwekkend boek over een van de meest voornamste gemeenschappen van priesterreligieuzen in Nederland een belangrijke bijdrage geleverd aan de methodologische en inhoudelijke vernieuwing van de geschiedschrijving van het Nederlands katholicisme.

Maarten van den Bos (1984) studeerde geschiedenis in Nijmegen en Amsterdam en werkt op dit moment aan de Universiteit van Amsterdam aan een proefschrift over de analyse van het Nederlands episcopaat en haar adviseurs van de religieuze en maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland in de jaren zestig.

Chris Dols, **Koning Alcohol. Katholieke drankbestrijding in Limburg 1897-1945** (Aprilis, Zaltbommel 2008) 151 bladzijden, ISBN 978 90 5994 241 7.

Volgens een formule die hij een jaar eerder in *De geesel der eeuw* met succes heeft toegepast voor de katholieke drankbestrijding in heel Nederland beschrijft Chris Dols, student cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit, in zijn tweede boek aan de hand van een grote hoeveelheid beeldmateriaal en enkele verbindende hoofdstukken de ontwikkeling en de betekenis van de katholieke drankbestrijding in de – minstens in demografisch opzicht – meest katholieke van de Nederlandse provincies: Limburg. Als beginpunt voor zijn overzicht neemt hij 22 februari 1897, de oprichtingsdatum van de eerste Limburgse afdeling van het Kruisverbond, die te Maastricht. Al spoedig volgden andere afdelingen. In 1899 kwam er een overkoepelend Limburgsch Kruisverbond tot stand, met de politicus Charles Ruijs de Beerenbrouck als eerste voorzitter en gangmaker. Chris Dols volgt de ontwikkeling van de katholieke drankbestrijding in Limburg tot de teloorgang en leegloop in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Het einde van de Tweede Wereldoorlog is het eindpunt van dit boek, maar in zekere zin ook van de katholieke drankbestrijding, al bleef de koepelorganisatie Sobriëtas als matigheidsbeweging formeel tot de dag van vandaag bestaan.

Uiteindelijk waren er in Limburg 42 afdelingen aanwezig met samen ongeveer drieduizend leden. Dat betekent dus gemiddeld goed zeventig leden per

afdeling en op een Limburgse bevolking van iets minder dan een half miljoen katholieken (bij de volkstelling van 1920 telde Limburg 416.534 rooms-katholieken) betekent dat een organisatiegraad van nog geen driekwart procent (ca. 0,72%). Landelijk bereikte het ledental in 1921 een hoogtepunt van 177.879 (zie *De geesel der eeuw*, p. 96) op een bevolking van bijna 2,5 miljoen rooms-katholieken (bij de volkstelling van 1920 om precies te zijn 2.444.517), goed dus voor een organisatiegraad van ruim zeven procent (7,3%), het tienvoudige van die in Limburg. De enthousiaste conclusie van Chris Dols, namelijk dat 'Limburg behoorde tot de meest actieve drankweerverenigingen' (*Koning Alcohol*, p. 134), wordt dan ook door de feiten tegengesproken. Binnen katholiek Nederland was de drankbestrijding geen typisch Limburgs fenomeen, integendeel: het katholieke Limburg was in de rooms-katholieke drankbestrijding zwaar ondervertegenwoordigd.

Chris Dols ziet de drankbestrijding als 'een voortreffelijk middel tot mobilisatie van de massa' (p. 33). De geschiedenis van de drankbestrijding zou zich, zo bezien, bij uitstek laten lezen als een samenvatting van de katholieke zuilvorming. Het is echter nog maar de vraag of de katholieke drankbestrijding in Limburg er daadwerkelijk in slaagde de massa te mobiliseren. Bovenstaand rekensommetje doet eerder het tegendeel vermoeden. 'Roomsche kracht, Roomsche macht, Roomsche solidariteit' (p. 99): in de drankbestrijding in Limburg werden ze niet bepaald zichtbaar. Wellicht verraadt de reactie van de Maastrichtse bierbrouwers op het Katholiek Congres tegen het Bieralcoholisme, dat van 6 tot 8 augustus 1912 in Roermond werd gehouden, veel van de toen gangbare beeldvorming in Limburg: 'De fanatieke drankbestrijding is ons vanuit het Noorden hierheen gebracht door een paar door dik en dun doorredeneerende propagandisten. Dezen weten niets beters te doen dan maar steeds te smaden en te schelden op ons Limburgers en onze Limburgse gewoonten en gebruiken.' (p. 113). De beweging van de katholieke drankbestrijding laat mijns inziens juist de zwakke kanten van de zuil zien, namelijk dat door een elite idealen en doelen werden aangedragen die bij de katholieke massa's nauwelijks draagvlak vonden.

Die elite liet zich tijdens drankbestrijdersdagen luid horen. Het waren manifestaties met veel retoriek, maar met weinig effect. Ook het effect op de organisatie van katholieke leken is, althans in Limburg, gering geweest. Het aandeel van de geestelijkheid op de sprekerslijsten van dergelijke dagen was in Limburg overweldigend groot (zie bijvoorbeeld de afgebeelde sprekerslijst op p. 92). Wel heeft de drankbestrijding vrouwen en onderwijzers in Limburg geleerd zich maatschappelijk te organiseren. De (vrouwelijke) Mariaverenigingen telden uiteindelijk zelfs meer leden dan de (mannelijke) Kruisverbonden (p. 95).

Net als met *De geesel der eeuw* heeft Chris Dols ook met *Koning Alcohol* weer een fascinerend en vaak ook vermakelijk kijk- en leesboek weten samen te stellen. Wat het boek vooral goed documenteert, is de wijze waarop het 'drankprobleem', dat er uiteraard wel was, in de propaganda van de katholieke drank-

bestrijding werd uitvergroot en van een maatschappelijk tot een ethisch en religieus probleem werd gemaakt. De machtige heerschappij van Koning Alcohol was toch vooral een constructie van het katholieke zedelijkheidsoffensief. Het beeld- en tekstmateriaal in *Koning Alcohol* illustreert deze constructie overvloedig: in gedichten, spreuken, liederen en andere teksten, in propagandaprenten, bidprentjes, spotprenten, didactische tekeningen, prentbriefkaarten en zelfs in fictieve statistieken. De toelichtingen bij de illustraties zijn soms overdadig in hun uitleg van wat wij zien, maar soms ook al te summier. Van een groepsfoto van 'verschillende drankweerverenigingen' (p. 59) zouden we toch graag weten waar en wanneer zij gemaakt is, en ook van krantenartikelen (bijvoorbeeld p. 93) zouden we graag vernemen waar en wanneer zij gepubliceerd zijn.

Deze opmerkingen doen niets af aan de vooral documentaire waarde van *Koning Alcohol*. Chris Dols heeft opnieuw een belangwekkend boek geschreven. En daar moet op gedronken worden!

Peter Nissen (1957) is hoogleraar Cultuurgeschiedenis van het christendom aan de Universiteit van Tilburg. Eerder was hij universitair docent (1994-1998) en hoogleraar (1998-2008) kerkgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij van 2003 tot 2007 tevens decaan was van de Faculteit der Theologie.

Erika Manders, **Coining images of power. Patterns in the representation of Roman Emperors on imperial coinage, A.D. 193-284** (Nijmegen 2008) 267 bladzijden, ISBN 978 90 9023753 4.

In het jaar 96 of 97 na Chr. werd op instigatie van M. Cocceius Nerva in de muntplaats op het Capitool van Rome een grote partij assen (bronzen of koperen munten) geslagen met op de ene zijde zijn eigen beeltenis en op de andere zijde een van zijn betere eigenschappen in vergoddelijkte vorm: Aequitas Augusti ofwel de Evenwichtigheid des keizers. De partij werd na productie tijdelijk opgeslagen in de tempel van Saturnus, tot het moment waarop het de keizerlijke staf beliefdde om het verse geld uit te geven. Een van deze assen kwam na lange of minder lange omzwervingen terecht in een klein dorpje in een van de barbaarse uithoeken van het rijk: een dorp dat lag op de lokatie van het huidige Elst. Over de reis van deze as naar Elst valt slechts te speculeren. De kans is het grootste dat de eerste keer dat de as van eigenaar wisselde, hij in de handen van een overheidsmedewerker terechtkwam. Maar de laatste kon van alles zijn, van een beneficiarius in dienst van een provinciale gouverneur tot een soldaat van het keizerlijke leger die ergens aan de Nedergermaanse grens

gelegerd was. Deze as zal daarna nog een paar maal van hand tot hand zijn gegaan; de laatste die de as in zijn vingers kreeg was wellicht een Bataaf.

Zo'n 1990 jaren later boog de promovenda Erika Manders zich over meer dan 8000 Romeinse assen om onderzoek te doen naar de zelfrepresentatie van Romeinse keizers in de derde eeuw na Chr. De keuze van het onderwerp stond niet op zichzelf: als promovenda maakte zij deel uit van het inmiddels afgeronde Nijmeegse onderzoeksproject van prof. dr. De Blois: *Image and reality of Roman imperial power, AD 180-284*. De resultaten van dit onderzoek zijn inmiddels met succes verdedigd in de aula en gepubliceerd in een boek dat de titel draagt *Coining images of power. Patterns in the representation of Roman Emperors on imperial coinage, A.D. 193-284*. Het boek beslaat 267 pagina's, inclusief negen bijlagen met tabellen, grafieken en een aantal geselecteerde afbeeldingen van munten. Het is in goed lopend Engels geschreven en prettig leesbaar. De illustraties zijn zuiver functioneel en hierdoor oogt het boek wat saai, maar het is verre van dat. In een goed opgebouwd betoog legt Manders uit hoe keizerlijke ideologie in de derde eeuw werd uitgedragen in boodschappen op (zilveren) munten. Zij baseert haar verhaal op de kwalitatieve en kwantitatieve analyse van de keerzijden van meer dan 8000 munten, die zijn geselecteerd uit delen IV en V van de reeks Roman Imperial Coinage (RIC). Na een inleidend hoofdstuk waarin zij de status quaestionis beschrijft, het theoretische begrippenkader en de gebruikte methodologie uitlegt, volgen er vier hoofdstukken die – zoals de auteur het noemt – een analyse op macroniveau behelzen van de vier belangrijkste representatievormen die naar voren komen op de munten: associatie met het goddelijke (hoofdstuk 2), militaire representatie (hoofdstuk 3), de deugden van de keizer (of het leger of het Romeinse volk; hoofdstuk 4), en 'gouden tijden' (geen soaptitel, maar de verheerlijking van de regeringsperiode van de heersende keizer; hoofdstuk 5). Deze representatiecategorieën zijn tot stand gekomen door keerzijden thematisch te groeperen, waarbij vooral op de legenda is gelet en in mindere mate op de afbeelding. De drie hierop volgende hoofdstukken bevatten een analyse op microniveau; dat wil zeggen dat de auteur het beeldprogramma van drie derde-eeuwse keizers analyseert: Caracalla, Decius en Gallienus. In hoofdstuk 2 tot en met 5 gaat het met name om een diachrone voorstelling van een thema in de representatie van alle 3e-eeuwse keizers, de laatste hoofdstukken zijn casestudies. Deze opzet zorgt ervoor dat de lezer een zeer volledig beeld krijgt van de geschiedenis van zelfrepresentatie van de keizer in de derde eeuw, maar ook inzicht krijgt in hoe een beeldprogramma tot stand komt. Persoonlijk vind ik dan ook de microstudies het meest interessant om te lezen.

De derde eeuw is gekozen (afgezien van de wetenschappelijke context waarbinnen het onderzoek plaatsvond) omdat het een periode betreft waarin grote veranderingen optreden op alle niveaus van de samenleving. Een van de vragen die Manders stelt, is dan ook wat de impact van de gebeurtenissen

is geweest op de beeldprogramma's van de Romeinse keizers in die periode, in concreto: vertellen de munten ons iets over de manier waarop de keizer omging met de ingrijpende veranderingen en hoe hij probeerde om met woord en beeld zijn eigen rol daarin vorm te geven. Het is te verwachten dat een groot deel van de zelfrepresentatie te maken heeft met de legitimatie van zijn bewind. Veel keizers in de derde eeuw komen ook niet veel verder, aangezien hun regeringsperiode soms niet langer duurde dan een jaar. Dit raakt aan een van de zwakere punten in het verhaal van Manders: met name de macroanalyses die een diachroon beeld schetsen van representatie-elementen zijn sterk gekleurd door de beeldprogramma's van keizers die gedurende een langere periode regeerden. Daarom waren ze ook in staat om een samenhangende zelfrepresentatie op touw te zetten. Het is dan ook de vraag hoe representatief de analyse is voor alle keizers in de derde eeuw, zeker omdat ze ook voor een aanzienlijk deel is gebaseerd op kwantitatieve gegevens. Hierbij komt nog dat alleen de keerzijde van de munten werd gebruikt voor de analyse. Dit is vanuit theoretisch oogpunt al een aanvechtbare keuze, aangezien de boodschap die een munt overbrengt niet beperkt is tot de (legenda op) de keerzijde, maar één geheel vormt met de voorzijde, het formaat (op een *sestertius* kan men meer afbeelden dan op een *quadrans*), metaal en kleur van de munt. Zeker wanneer een keizer nog maar net aan de macht is, zal de belangrijkste boodschap juist te verwachten zijn op de voorzijde van de munt, de zijde waarop het portret van de keizer was afgebeeld. Niet alleen de legitimatie van zijn bewind speelde hierbij een rol, maar zeker ook de snelle verspreiding van zijn portret, waarvoor munten natuurlijk bij uitstek geschikt zijn.

Verder is door Manders uitgebreid aandacht besteed aan de boodschappen op keerzijdes die het gewenste beeld van de keizer uitdroegen, maar weinig aandacht aan de legitimatie van de munt zelf. Een munt is natuurlijk meer dan een verzameling boodschappen, het is tevens een medium van uitwisseling en maatstaf van waarde. Omdat te kunnen zijn, moeten de gebruikers van de munten overtuigd zijn van de gerepresenteerde waarde van de munt. Daarvoor dient van oudsher het symbool van de uitgevende autoriteit, of dat nu een Griekse stadstaat is of een Romeinse keizer. Omdat gebruik van geld staat of valt met het vertrouwen van de gebruikers ervan, zal de gebruikte iconografie en tekst onderhevig zijn aan strenge en door traditie gedicteerde regels. Kort gezegd, het geld dat geslagen wordt door een nieuwe keizer moet lijken op dat van zijn voorganger. Met name in de loop van de derde eeuw was dit een grote uitdaging voor de keizers, die door het stelselmatig verlagen van gewicht en edelmetaalgehalte in de munten het vertrouwen in hun geld ernstig op de proef stelden. Dit plaatst bijvoorbeeld hoofdstuk 2 ('Divine Propaganda') in een ander licht. Sacrale symboliek vinden we bijna altijd terug op muntstempels, en het gaat hierbij vaker om de legitimatie van de waarde van de munt zelf, dan om die van de uitgevende autoriteit. Deze symbolen verwijzen vaak naar onveranderlijke en centrale waarden van de samenleving die de munten produceert. Ook de muntslag zelf werd vaak omgeven door een geur van heiligheid (goed geïlustreerd door de legenda *SACRA MONETA* (SM) in de muntplaatsaanduidingen

op vierde-eeuwse munten). Het is jammer dat er voor deze boodschappen, die meer te maken hebben met geld dan met munten, weinig ruimte is in de analyses van Manders.

Afgezien daarvan is het natuurlijk legitiem om zich te beperken tot de betekenis van munten voor de zelfrepresentatie van de keizer. Ook hierin is overigens een keuze gemaakt: het gaat vooral om de zender van de boodschap en de analyse van zijn intenties, en niet om de ontvangers en de receptie van deze boodschappen. Het spreekt vanzelf dat hiertussen de nodige discrepanties kunnen optreden en dat - gezien vanuit de receptie -, de boodschappen op munten vaak vele lagen of dimensies kunnen hebben, en sterk afhankelijk zijn van de gebruikscontext en de achtergrond van degene die de munt bekijkt.

Tenslotte hebben de hierboven beschreven kritische punten betrekking op een aantal keuzes die door Manders zijn gemaakt, niet op het feit dat er keuzes zijn gemaakt. Met haar boek heeft zij niet alleen waardevol inzicht gegeven in de manieren waarop de keizer (of zijn entourage) zichzelf wenste te representeren maar ze heeft ook een belangrijke methodologische stap vooruit gezet met haar gecombineerde kwantitatieve en kwalitatieve analyse van beeldtaal op Romeinse munten.

Dr. Joris Aarts is universitair docent archeologie aan de VU in Amsterdam.

De geschiedenis meester

Traditiegetrouw publiceert Ex Tempore • Verleden Tijdschrift in het laatste nummer van elke jaargang een lijst van alle afgestudeerde geschiedenisstudenten van de Radboud Universiteit Nijmegen. Dat doen we niet per kalenderjaar, maar per collegejaar, zodat alleen de studenten die tussen 1 september 2007 en 31 augustus 2008 zijn afgestudeerd in deze lijst zijn opgenomen. Omdat dit echter in nummer 3 van 2008 niet gebeurd is, wordt deze lijst hier geplaatst. In het collegejaar 2007/2008 zijn 61 studenten afgestudeerd volgens de gegevens van het secretariaat. De lijst is als volgt ingedeeld: (achter)naam student (op alfabet), afstudeerdatum, de scriptietitel en de naam van de begeleidende docent.

Abeelen van, F.

31-08-08

Waanzinnige beelden. Over de beeldvorming omtrent psychiatrische cliënten in de Nederlandse film vanaf de antipsychiatrie tot nu.

Begl: Dr. I. Leemans

Adeney, S.

09-07-08

De Yzeren Garde en de NSB tussen Rome en Berlijn

Begl: Dr. W. van Meurs

Adriaans, E.H.J.

28-08-08

Het verleden ingekleurd. Onderzoek naar de veranderingen in de weergave van het koloniale verleden in negentiende en twintigste- eeuwse lesboeken voor het lager- en basisonderwijs

Begl: Dr. R. Ensel

Beumer, G.H.M.M.

25-06-08

Hygieia. Godin of personificatie? Een verkenning door antieke bronnen en moderne literatuur.

Begl: Dr. D. Slaatjes

Bloemberg, F.L.

31-08-08

Jongeren naar de Tweede Kamer. Terugblik 1968-2008

Begl: Dr. J. Loots

Boom, M.J.A.
26-08-08
Schatbewaarders van Breda
Begl: Dr. R. Ensel

Bosch, J.
19-08-08
Theorie Praktijk en realiteit
Begl: Prof. dr. T. Engelen

Brand, M.J.W.
31-08-08
Nachtelijke escapades van Corpus en Spiritus
Begl: Dr. R. Ensel

Bremen van, R.W.G.
25-04-08
Erasmus over weduwen. Een analyse van Erasmus' ideeën aan de hand van de 'Vidua Christiana'.
Begl: Dr. P. Bange

Broeders, J.N.M.
30-08-08
The Greeks fought heroically. A history of Greek history textbooks.
Begl: Dr. W. van Meurs

Claassen, W.J.J.
22-08-08
Het draaien van de Wanssumse wind. Hoe de participatie en het functioneren van een plaatselijke blaasmuziekvereniging verandert in de periode 1949-1989
Begl: Dr. R. Ensel

Dalmeijer, M.
31-01-08
Met gepaste voorzichtigheid
Begl: Prof. dr. R. Aerts

Dennessen, E.
29-08-08
Schimpscheuten en scheldpartijen. Een onderzoek naar de betekenis en het gebruik van het begrip populisme in de Nederlandse politiek, met als casus de Socialistische Partij 1994-2003.
Begl: Dr. J. Loots

Dresen, W.J.M.
31-08-08
Hedendaags geloof in de authenticiteit van het Oera-Linda-boek
Begl: Prof. dr. P. Rietbergen

Eggen, S.
31-08-08
Een politiek taboe doorbroken. De monarchiediscussie van Thom de Graaf.
Begl: Dr. J. Loots

Elgershuizen, S.M.
22-08-08
Boventijds en eigentijds
Begl: Prof. dr. M. Monteiro

Favier, I.A.P.F.
13-12-07
Géén Hollanders, wèl Nederlanders
Begl: Dr. R. Ensel

Francissen, J.J.P.
26-08-08
Een schauplatz van revolutionaire Duitse Geschiedenis
Begl: Dr. M. Eickhoff

Geerling, W.F.
31-08-08
Hoe een verhuizing een veldslag werd. De escalatie van de ontruiming van het Molukse woonoord Vaassen.
Begl: Dr. M. Derks

Gorp, D.J.M.
20-05-08
Elitair Ondernemerschap
Begl: Prof. dr. O. Hekster

Groenen, R.
31-08-08
Het probleem Lepidus: Over het Hoofpontificaat van Marcus Aemilius Lepidus 44-13 v. Chr.
Begl: Prof. dr. O. Hekster

Heijden, N.
11-02-08

Een heldenverhaal komt niet zomaar uit de lucht vallen. De rol van een historische roman over de Middeleeuwen uit de periode 1830 – 1840 bij de constructie van een nationaal verleden in crisistijd.

Begl: Dr. R. Ensel

Heijden van der, P.C.
16-07-08

Imperator en triomf. De rituele gang naar monarchie

Begl: Dr. N. de Haan

Heiligers, F.M.
30-08-08

Geweld in theorie; geweld in de praktijk; Noord-Ierland april 1970-april 1972.

Begl: Dr. W. van Meurs

Heyde, M.L.J.
21-12-07

Onderhuidse herinneringen aan de Vietnammoorlog: deaffectieve kracht van film.

Begl: Dr. I. Leemans

Jacobs, M.G.A.
25-08-08

Politiek in Schimmenland. De verhouding tussen Tweede Kamer en demissionair kabinet, 1945-2002

Begl: Dr. J. Loots

Kirkels, C.A.R.H.
21-03-08

Worstelen met de tijd. Het partijleiderschap van Joop den Uyl 1966 – 1986.

Begl: Dr. K. Vossen

Kleczewski, J.
30-08-08

Wer bomben sät, wird keinen Frieden ernten.

Begl: Dr. W. van Meurs

Kok, M.
25-06-08

Posthumus en het Gallische Deelrijk.

Begl: Dr. D. Slootjes

Koopmanschap, R.
18-08-08

Hernieuwde interesse voor het heidense Rome in de twaalfde en dertiende eeuw; twee middeleeuwse stadsbeschrijvingen.

Begl: Prof. dr. P. Raedts

Koster, S.M.

25-08-08

'Kom maar eventjes luisteren'. Het gestigmatiseerde beeld van 'de Turkse vrouw' doorbroken door vier mondelinge geschiedenissen

Begl: Dr. G. Mak

Linden van der, C.
05-08-08

Meewerkende boerinnen: werkende vrouwen met een vanzelfsprekende taak?

Begl: Dr. A. Janssens

Martens, W.J.B.H.
29-08-08

Abraham Kuyper en de buitenlandse politiek. Een voorloper van een actieve zelfstandheidspolitiek?

Begl: Dr. J. Loots

Meens, F.
08-04-08

'Si va per sapere', de salon, het leven en de werken van de Romeinse Ersilia Caetani Lovatelli (1840-1925).

Begl: Prof. dr. P. Rietbergen

Meijer de, P.J.
27-08-08

Een contemporaine komedie

Begl: Dr. N. de Haan

Mikx, M.
30-01-08

'Ons zo dierbare Twente', Paradoxen in het Twentse regionalisme 1836-1940.

Begl: Dr. M. Eickhoff

Nagelkerke, C.E.M.
27-08-08

Hoe dicht bij het altaar, des te hobbeliger het tapijt. De verhouding tussen de stedelijke en kerkelijke overheid met betrekking tot begraven in Nijmegen en Zutphen tijdens de Late Middeleeuwen.

Begl: Dr. J. Kuijs

Naphausen, N.
19-03-08
'Magna Mater in Rome'. Een oude moeder in een nieuw jastje
Begl: Dr. N. de Haan

Niftrik van, K.C.
16-11-07
Bataven en patriotten. Een onderzoek....
Begl: Dr. I. Leemans

Nillesen, R.
27-08-08
In Memoriam: Severus Alexander
Begl: Dr. N. de Haan

Nimmerdor van, G.J.
22-08-08
Cultuur in kamp Vught, meer dan alleen overleven
Begl: Prof. dr. P. Rietbergen

Offermans, P.W.J.
13-12-07
Met het roemrijk Nederland, één in vreugd en rouw.
Begl: Dr. K. Vossen

Oosterwijk, M.G.B.
04-01-08
Romeinen en Bataven: Romeinisering in de Rijndelta
Begl: Dr. G. de Kleijn

Peperkamp, R.M.
28-07-08
U bent de schuldige
Begl: Dr. J. Rosendaal

Peters, B.
28-04-08
Trots op Nederland! Politici (her)ontdekken De nationale identiteit (2002-heden)
Begl: Dr. J. Loots

Pieters, H.D.
07-11-07
Klederdracht en kaas versus grafiek en grondmonster.
Begl: Dr. M. Eickhoff

Reuver de, R.
13-05-08
Opstandige bondgenoten. De patronageverhouding tussen Willem van Oranje en Floris I van Culemborg, (1567-1584)
Begl: Dr. J. Geurts

Satter, R.H.C.A.
19-12-07
Onderkenning of onderschatting? De gedachtevorming over vergrijzing in het wetenschappelijk financieringsdebat over de AOW, 1950-1956.
Begl: Prof. dr. T. Engelen

Savenije, G.M.
23-05-08
De ISVW als 'licht in de duisternis'. Een onderzoek naar het engagement van een filosofische school, aan de hand van twee cultureel-maatschappelijke debatten in het interbellum.
Begl: Dr. M. Eickhoff

Sijneseal, W.
31-08-08
Beeldcitaten Antieke sculptuur in de Romeinse werken van Alma Tadema (1936-1912)
Begl: Prof. dr. E. Moormann

Smolders, T.A.J.M.
17-12-07
Dweepers en utopisten; de Nederlandse beeldvorming over het zionisme (1897-1939)
Begl: Dr. J. Loots

Son van, T.
27-08-08
De Stier en de Werelddominantie van de Wolf
Begl: Prof. dr. O. Hekster

Stevens, M.J.V.
14-02-08
Wat te doen met Duitsland? Het Nederlandse buitenlandse beleid ten aanzien van Duitsland tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.
Begl: Dr. M. Derks

Toffolo, S.
28-11-07
La piú nobile città del mondo
Begl: Prof. dr. P. Raedts

Verberne, T.

28-08-08

Gechicaneer om de Bijlmermeer

Begl: Dr. W. van Meurs

Verbruggen, C.C.M.

26-09-07

De Paus kan me nog meer vertellen; ik moet ze grootbrengen.

Begl: Prof. dr. T. Engelen

Veugen, K.M.A.

12-12-07

Ieder zijn eigen oorlog. De individuele oorlogsbeleving en het collectief geheugen.

Begl: Prof. dr. M. Monteiro

Visser, M.

28-08-08

Van natuurbescherming naar milieubescherming. De jaren zestig en de ontwikkeling van de milieubeweging in Nederland.

Begl: Dr. R. Ensel

Wit de, L.

29-08-08

De rol van internationale normen in het debat over de inrichting van het Nederlandse verkiezingsproces

Begl: Dr. J. Loots

Wolfen van, A.

19-08-08

De rol van vrouwen/vrouwelijkheid in de IRA

Begl: Dr. G. Mak

Zonnenberg, T.

26-08-08

In het land van behelpen wonen ook mensen.

Begl: Dr. G. Mak